

«МҰСЫЛМАНДЫҚ ШАРТЫ»

Шәкәрімнің исламиятқа қатынасы оның өлеңдері мен философиялық лирикаларында, есіресе, оның «Үш анық» деп аталатын философиялық аң-сарында (трактатында) өзіндік көрінісін тапқан. Яғни Шәкәрімнің діні де Мұхтар Әуезовтің Абай жайындағы тезистерінде айтқанындей, сыншыл ақылдың шартты діні болып шығады.

Шәкәрім – материалистік дүниетаным мен идеалистік дүниетанымның откен, кеткен тарихынан мол хабардар, ері осы екі танымның мән – мағынасына өзіндік сыншылдық қозқараспен қарай білген үлкен аумақтағы қайтланбас ойшыл тұлғадағы ақын.

Жұртшылық Шәкәрімді Абайдың ақындық мектебінің бас ақыны деп жайдан – жай айтып жүрмеген тәрізді. Өйткені Абай салған озық ақындық дәстүрді бар салада жалғастырып, оның кейбір өзекті буындарын жаңартса дамытып жалғастыруымен де ерекшеленеді. Мысал ретінде айттар болсақ, Абайдың өлең уәзінің, композиторлық өнерін, адамгершілік мұраттарын, шежіре-тарих жайлы ой толғаныстарын, тіпті Абай ғақылиясы деп саналатын 38 қара сезіндегі мораль философиясы мен жәуанмәртлік төркіндерін немесе т.б. күрделі ой төркіндерін өз шығармаларында жан – жақты терең бойлай дамытуы жағынан шәкірт ақындар арасында онымен қатарласа алуы да қиын.

Абайдың аса күрделі мәселелерге құрылған 38 қара сезіндегі ахлак мәселесі мен иман, имандылық жайындағы ой – толғаныстарын Шәкәрім поэзиясы мен «Үш анық», «Мұсылмандық шарты» деп аталатын қазіргі жас үрпаққа беймәлім шығармаларында өзіндік таныммен жалғастырыла дамытылған дәстүрлік құбылысқа да кезігеміз.

Мәселе бұлардың өте күрделі де нәзік түрде бай ланысқан ара жігін дәл танып ажыратада білуде жатыр. Өйткені кейбір ғылыми зерттеулердің өзінде Шәкәрімнің «Мұсылмандық шартын» (Орынбор, 1911) ав- тордың дүниетанымының өзекті белгісі ретінде қарал бағалайтыны бар. Бұл, ерине жаңылыс қадам, болмас жарқылға алданып теріс кетуғана.

Мұндай жаңылыс қадамға ұрынбау үшін, «Мұсылманд- дддық шарттың» жазылу себебін, оның жазылуына түрткі болған сол замандағы саяси-әлеуметтік жағдайлардың түп төркіндері мен кейбір орын алған астарлы мәні бар рухани құбылыстардың, болмысына жіті назар аудармақ керек. Менінше, осы мәселенің екі түрлі қырына айрықша көніл аудару қажет сијакты:

Біріншіден, Россия патшалығы отарланған қазақ халқын қанды шенгелінен шығармау мақсатымен үш түрлі қанды қақпанға құрылған түбірлі саясат ұстанған. Олары: қазақ жеріне келімсектерді қоныстандыру тәсілімен қазақ жерін тартып алып түпкілікті менгеру; өздерінің рухани сағын сынды-

ру үшін, христиан дініне шоқындыру арқылы орыстандыру; ең қауіпті нәрсе – қазақтардың ұлттық санасын оятау, азаматтық сезімін өшіріп, рухани құлдыққа таңудың тапсырмас құралы территориялық принципке негізделген болыстық сатылы сайлау жүйесін орнықтыру арқылы рушылдықтың отына май құйып, өздерімен-өздерін жауластырып қоюдан басқа ешина де емес – тұғын.

Бұл қаскөй құбылыстыстың зардабын XIX ғасырдағы қазақ ағартушылары сезініп, өздерінің іштей қарсылығын шығармаларында біршама байқатты да. Ал 1905 жылғы орыстың буржуазиялық – демократиялық революцияның тікелей әсерімен ұлттық сана сезімі жағынан жаппай оянған қазақ оқығандары, тіпті тікелей қарсылық та көрсетіп жатты. Осы құбылыстың бір көрінісі – Россия империясы қазақ елін идеологиялық жағынан менгеру түргысынан келіп, астыртын жүргізіп келген миссионерлік саясатына қарсы туындаған қарсылықтың кейбір белгі берген түрлерін жатқызуға болады. Осы түргыдан келіп қарағанда, қазақ ағартушылары мен ІІ. Алтынсариннің «Шариат – уль ислам» кітабы мен одан кейін дүниеге келген Шәкәрімнің «Мұсылмандық шартты» бір аңғардан соққан желдің бағдарындай межені ұстанғаны сезіледі. Немесе XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы кітаби ақындар шығармашылығындағы кейбір саяси – әлеуметтік рухтағы ағымдардың туындау себебі де жүйелі турде жүргізіле бастаған миссионерлік саясаттың етек алуынан пайда болған құбылыс болатын – ды. Бұлар да уды умен қайтаруға болады деген танымал құрес тәсілін ұстанған тәрізді.

1905 жылдан кейін басталған Алаш қозғалысы, оның кейіннен келіп қабылдаған бағдарламасында дінді ұстану бар. Бірақ бір қызығы, оны көрнекті қалам қайраткерлерінің бәрі де өз шығармаларында көрсінше дінді өткір сынға алушағы мақсатын миссионерлік саясатқа қарсы ортақ құреспен бірліктікте ала отырып қарастырмайынша, ұғынудың өзі киын құбылыс.

Міне, осы айтылған себептерге байланысты Шәкәрім «Мұсылмандық шарттының» жазулы себебін жоғарыда айтылған саяси – әлеуметтік жағдайлар сырымен бірлікті алғып қарастырсақ қана автордың мақсатын түсіне алмақпаз. Бұл кітаптың жазылуы себебін автор, бір жағынан; «...Оқығанда-рыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай болса, біздің қазақ халқының өз тіліменен жазылған кітап жоқ болған соң, араб, парсы кітабын білмек түгіл, ноғай тіліменен жазылған кітаптарды да анықтап ұға алған жоқ шығар деп ойлаймын. Сол себептен иман – гибадат тұрасын шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазақ окуға оңай болып, әрі оларға пайда, әрі өзіме сауап болар ма екен деп... үміт еттім». («Мұсылмандық шартты». Орынбор, 1911, 1-бет.), – деп қалып қауымға иман – гибадаттың мәнін қазақ тілінде дұрыс ұғынудыру деп

караган. Автордың бұл мақсатын жалаң түсінер болсақ, ол діншілік ұғымның шеңберінде қалған кәнігі исламияттағы докмалық танымның өзі болып шығады. Бірақ оның шығармаларындағы өзіндік қайталанбас синшыл ақыл тезіне салудың келіп қалыптасқан дүниетанымы исламияттың шеңберіне сыймайды. Синшылдық тегеуріні қуатты ойшылдықпен ұштасқан ой толғаныстары, тіпті ол шеңберден асып төгіліп жатуы себепті де. «Тау басындағы ой» деген философиялық лирикасында:

*Бұл күндегі діндердің бәрі нашар,
Еш бірі түзу емес көңіл ашар, – деп,*

Дүние жүзіндегі ірі діндердің бәрімен танысып, өз діні болып отырған исламның өзіне де көңілі көншімей, одан да түзулік таппаған өкініштің ізін көргендей боламыз. Осы себептен де Шәкәрімнің дүниетанымын оның бір гана «Мұсылмандық шартымен» түмшалаудың негізі жоқтығын көреміз.

3.03.1991 ж.

Мекемтас Мырзахметов,
философия ғылымдарының докторы.

Өлшеусіз сансыз ғаламды басынан жоқтан бар қылған құдіретінде өлшеу жоқ, тенденс серігі жоқ, мінсіз алла тағалага сансыз разылық шүкір, мұнан соң алла тағаланың азбал жаратқан ақыр заман пайғамбары Мұхаммед Мұстафа Салиалла Фалиассалам қазіретіне салаат мұның соңында ей, достар! Алла тағала барша адам баласына бір бір алла тағаланың барлығын, бірлігін ھәм өзін жаратқан иесі екенін біліп иман келтіріп, құлшылық қылсын деп жаратқан. Аятта: «жын менен адамдарды құлшылық қылсын деп жараттым»¹- деген. Солайша құлшылық үшін жаралғанды. Оқығандарының кітаптан, оқымағандарының молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай да болса біздің қазақ халқының өз тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазак окуға онай болып әрі өзіме сауап болар ма екен деп алла тағаланың рахметінен үміт еттім. Амин.

Енді бұрын иман турасын анықтап білу керек. Сол себептен ұлы иман турасын шамам келгенше ұқтырайын.

ИМАННЫҢ МАҒЫНАСЫ

Иман деген алла тағаланың барлығына, бірлігіне, онан басқа алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ықласпенен нанбақ. Иман айтқанда «Лайлаһи алла Мұхамед расул алла» дейміз, оның магынасы:

¹ 26 – пәре сүре әлнариат.

«Бір күдайдан басқа күдай жоқ және Мұхаммед Фалиассалам алла тағаланың бізге тұра жолды көрсетуге жіберген басшысы» деген болады. Мұны мағынасын білмей құр айтқаныңменен иман болмайды. Және анық шын нанып айтпай, құр тілменен ғана айтса о да иман емес. Аятта: «Кейбір адам аллаға ھем ахрет болатынына иман келтірдім десе де, ішкі ықыласы нанбай тұрған соң, ол мұсылман емес»¹, – деген. Әлбетте әрқашан шын ықыласпен нанып иман айтып жүру керек. Егер де иман дұрыс болмаса қанша құлшылық ғибадат қылынса да, ол қабыл болмайды. «Иман шарт» деген кішкене кітапта иман ھем тәубе туралы сөздің бәрін анықтап айтқан. Соның ішінде иманның жеті рәкәні бар. Бұлардың мағынасы: «Әуел алла тағаланың барлығына, бірлігіне нандым. Перштеперінің барлығына нандым. Пайғамбарларына, жіберген кітаптарының баршасына нандым. Барша пайғамбарларына нандым. Ахрет күні болмақтығына нандым. Барша жақсылық, жамандық істер алла тағаланың тағдырынсыз болмайтындығына нандым, ھем өлген соң тіріліп сұрау беретінімізге нандым».

Ей, достар! Осы иманды әрқашан айтып салак болмай жүру керек. Құранда неше жерде баһшт тақуалар үшін деген, тақуа деп сактандыратын айтады. Адам ھем уақыт алла тағаланың ғазабынан корқынышта рахматынан үмітті болып қауіп пенен үміттің арасында болу керек». Аятта: «Тілек дуга қылыныздар қауіп пенен үміттің арасында болып», – деген.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ БАРЛЫҒЫН АҚЫЛМЕНЕН ОЙЛАП БІЛМЕК

Ей, достар! Алла тағалаға біреуден үйреніп, яки ата-бабаның жолыменен ұғып, нанып иман келтірген кісі де мұсылман болады. Олай да болса, өз ақылменен ойлап, осы дүниенің бір күдіреті күшті иесі болса керек деп, өз ақылменен дәлел таппаған кісі қатты құнәхәр болады және ондай кісі сайтанның азғыруына, біреудің алдауына еріп кетуге жақын тұрады. Құдай тағала баршамызды сактасын. Адам шын ақыл көзіменен қараса, осынша неше түрлі ғаламды жаратқан, бір иесі бар екенін біреуден үйренбей – ак білсе керек. Құранда алла тағаланың барлығына дәлел етпек көп. Олай да болса, ақылменен ойлап білуге бұйырған. Аятта: «Айт, ей пайғамбар, құлдарыма қараңыздар, ақыл көзіменен аспандағы ھем жердегі барша жаралған нәрселерге»² – деген. Әлбетте бұларға қарасаңыз құдіретінде өлшеу жоқ бір иесінің барлығын білесіз. Жағпар Садық хазреттері айтқан екен: «Алла тағаланың барлығына бал жинайтұғын арадан артық не дәлел керек. Кішкентай нәрсенің артында бал, аузында ауы бар, ол екеуі таусылмайды, бір-біріне

¹ Паре сүре албаһре

² 27 – паре сүре алиариат

косылмайды», – деген. Және Шайх Рағит деген кісі айтқан парсыша бәйіт: «Ағаштың жасыл жапырағына ақыл көзіменен қарасаңыз, әрбір әрбір жапырағы алла тағаланы білдіруге бір кітап сықылды емес пе»¹? – деген. Және адам ойлау керек: осы мені кім жаратты деп. Сонда анық біледі, өзіндей бір адамзат жаратпаганын, кім жаратты деуге де болмайтынын. Кім себеп болды десе, оның экесінің жаратылуына кім себеп болады? Сөйте – сөйте Адам пайғамбарға кім себеп, ақырында барша себептерді біріне – бірін себеп қылып жаратқан бір құдіретті күшті ие керек болды. Сол не – алла тағала және адам ойлау керек: қайдан шықтым, не үшін жаралдым, түбінде не боламын деп. Осылайша ойлағанда әлбетте жоқтан бар қылып, бір құдіреті күшті алла жаратты. Не үшін жаратты?

Жаратқан иесін біліп, соған құлшылық қылсын деп жаратты. Ақырында не қылады? Кімде кім жаратқан иесінің өміріне мойынсұнып құлшылық қылса, оны құр қалдырмай, таусылмас рахат берсе керек. Егерде өміріне мойынсұнбаса, оған таусылмас ғазаб қылса керек.

Неге десен: осынша ғаламды босқа жаратудың қисыны жоқ. Ақырында жоқ болып кететін қылып жаратса керек. Онда әншейін бір ойын сықылды болады ғой. Аятта ұқтырып айтқан: «Аспан менен жерді һәм оның арасындағы барша нәрселерді ойнап жаратқаным жоқ»², – деген.

Енді жоғарғы аятың мағыналарын һәм айттылған дәлел сездерді анықтап ұғып ойласаңыз, алла тағаланың барлығына шексіз қоғамаған.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ БІРЛІГІН АҚЫЛМЕН ОЙЛАП БІЛМЕК

Ей, достар! Алла тағала жалғыз, онан басқа алла жоқ. Мұны да ақылмен ойлап білу керек. Құранда бұл туралы да аят көп. Олай болса да ақылмен білуге ұғындырған аяты айттайын: «Егерде дүниеде екі құдай болса, дүние бұзылар еді»³, – деген. Және бір аятта «Алла тағаланың баласы жоқ және бір алладан басқа алла жоқ. Егерде басқа бір алла болса, әрқайсысы өзінің жаратқан нәрсесіменен кетер еді де бірін – бірі жеңер еді. Алла тағала мұндаилардан таза»⁴, – деген.

Енді ойлап қараңыз, егерде алла екеу болса, бір алла бір нәрсені бар болсын десе, бір алла жоқ болсын десе, сол нәрсе бар болар ма еді, яки жоқ болар ма еді, әлбетте бірінің айтқаны болмай қалады ғой. Айтқаны болмай калғаны алла болуга лайық болмайды. Сол себептен алла тағала жалғыз

¹ 17 – паре сүре Жұніс

² 17 – паре сүре әнбие

³ 17 – паре сүре Жұніс

⁴ 3 – паре сүре әлғымран

екені мағлұм болды. Егерде біреу серіктесіп жаратады десе, бұл да бос сөз, оның үшін серікке мұқтаж болған соң, оның да алла болуға лайығы жоқ. Және бір аятта: «Анық Файса пайғамбарды алла тағаланың жаратқаны Адам пайғамбарды жаратқандай. Адам пайғамбарды топырақтан жаратып тұрып Адам бол деп еді, Адам болды. Сол сияқты Файса пайғамбарды Мариям ананың қарнында бала бол деп еді, бала болды»¹ – деген. Және бір сөзі алла тағала пайғамбарға өзге адамның қолынан келмейтүғын істерді істеуге мажизе берген һәм әулиелерге керемет берген. Бұлардың себебі пенделеріне тұра жолды көрсетуге пайғамбарлардың пайғамбар екенине дәлел болсын деп әулиелердің кінәден тазалығының кадірін көрсетпек үшін бұлар да пендесіне рахметі.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ СИПАТТАРЫН БІЛМЕК

Ей, достар! Жоғарғы сөздерден алла тағаланың не барлығын һәм бірлігін білдіңіз. Енді сипаттарын айтайын.

Алла тағала бар, өздігінен бар, біреу бар қылған емес, барлығының алды жоқ, бұрыннан бар. Арты жоқ, ешқашан жоқ болмайды, өлмейді, то-збайды, өзгермейді. Алла тағала жалғыз не серігі жоқ, не тенденсі жоқ ұқса-сы жоқ және ешнәрсеге ұқсамайды. Кітапта бұл алты сипатын затия сипаты дейді. Олар мынау; бар, өздігінен бар, бұрыннан бар, жоқ болмайды, жалғыз, ешнәрсеге ұқсамайды. Бұлардан басқа кітапта збутие деген сегіз сипаты бар. Олар мынау: тірі, білімді, құдіретті, талап қылышы, яғни бір нәрсенің болғанын ұнатушы, болғызуши, яғни бар қылса да, жоқ қылса да сөйлеуші, естуші, коруші, бірақ бұл сипаттары адамдарға ұқсамайды. Мысалы біздің тіршілігіміздей дүниеменен емес, біздің біліміміздей ойменен, көзіменен яки біреуден ұғып емес, акыры өзі ешнәрсеге ұқсамайды. Және кітапта сәлюиे сипаттары деген болады. Олар: үйықтамайды, өзгермейді деген сықылды-лар. Оны ешбір кемшілігі жоқ десе, сонан ұғуға болады. Ақырында бәрін жиып айтканда алла тағаланың сипаттары кемшіліксіз, білімді, құдірет десе ұғарсыз.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ПЕРИШТЕЛЕРИНЕ НАНБАҚ

Періштелер – алла тағаланың жаратқан құлдары, әрқайсысы әр- бір қызметте. Олар ерекең те емес, ұргашы да емес, ішіп-жемейді, күнә қылмайды. Олардың да абзал жаксылары, пайғамбарлары бар: Жәбіраил, Ысрафыл, Газраил, Мекаил дегендер періштелер алла тағаланың әмірімен әр түрлі су-ретке кіре алады, һәм көзге көрінбей де кетеді. Алла тағала оларды біздің денеміздей қылыш жаратқан. Ондай дүниелерді кітапта Ажсам Латифе дейді

¹ 3 – паре сүре әлгымран

Періштенің барлығына нанбайтұғын қисыны жоқ. Жын, сайтан, пері дегендерге де нанылады ғой. Пайғамбарға нансаңыз, құранға нансаңыз, бәрі де рас болады.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ПАЙҒАМБАРЛАРҒА ЖІБЕРГЕН КІТАПТАРЫНА НАНБАҚ

Алла тағала пенделеріне тұра жолды ұқтыру үшін әрбір заманда пайғамбарларының қасыс біреулеріне кітап жіберген. Оның үлкені төртеу: бірі – біздің пайғамбарлары- мызға жіберген Құран, біреуі Мұса пайғамбарға жіберген Тәураг, біреуі Дәуіт пайғамбарға жіберген Забур, біреуі Файса пайғамбарға жіберген Инжіл және бұлардан басқа Сагиғ дегендері бар. Адам пайғамбарға, Ибраһим пайғам- барға дегендей әр біреулеріне жіберілген. Солардың бәрі де рас, тек нану керек. Бұл кітап дегендер – біржолата кітап болып келген емес. Алла тағаланың перште арқылы пайғамбарларына білдірген сөздері, әмір, бұйрықтары. Со-ны кітап қылып жазған. Біздің пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа Салиалла Фалиассалам ең соңғы ақыр заман пайғамбары болған соң, соган жіберілген Құранның сөзі- менен гибадат күлшылық қылмақ дұрыс болған. Мұнан соң еш пайғамбар болмайды. Сол себептен өзге дін, өзге шариғатпен журу дұрыс емес. Құранның сөзі бұрынғы кітаптардың кемін толықтырып, кейінгі заманына қарай біржолата бекітіп айтылған.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ПАЙҒАМБАРЛАРЫНА НАНБАҚ

Ей, достар! Алла тағала пенделеріне тұра жолды көр- сетпек үшін, әр заманда пайғамбарлар жіберген. Әуелі Адам пайғамбар ақырғы біздің пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа Салиалла Фалиассалам. Бұл екеуінің ортасында көп пайғамбарлар болған. Оның санын білмек бізге міндеп емес. Қанша болса да алла тағаланың жіберген пайғам- барларының бәріне де нандым дейміз. Олардың ішінде Құранда аттары айтылған жиырма сеғізінің атын біл- мек керек. Олар мынау: Адам, Нұқ, Һуд, Лут, Зұл-хафил, Салық, Ибраһим, Аюп, Исмагул, Ысқақ, Жұніс, Үңдерес, Якуб, Иосиф, Илияс, Әлисө, Дәуіт, Сүлеймен, Мұса, Һарун, Жақия, Файса, Шұғайып, Зікрия, Мұхаммед Салиалла Фали, Һэм Әжманнин, Лұқпан, Зұлқ- ққарнайын – бұл үшеуін кейбіреулер пайғамбар деп, кейбіреулер пайғамбар емес деген. Сол себепті анығын алла білер дейміз де қоямыз.

Енді көбінесе, иманның дұрыс болмағы пайғамбарға нанғанменен табылады. Оның үшін пайғамбарға нансаң, құранға нанаңың. Құранды құдай тағаланың сөзі деп пайғамбарымыз атына айтып білдірген. Құранға

нанған соң бәріне нанғаның болады. Және алла тағаланың барлығына нансаң, пайғамбарға нанасың. Себебі барша адам баласын алла тағала құлшылық қылсын деп жаратып қойып, мынау жақсы , мұны қылсан рахметіме жолығасың деп білдірмей, өздерің білсең біл, білмесең қой дегені лайық болмайды. Дүниеде не нәрсе бар болса, соның бәрі адам үшін жаратылған. Не нәрсе болса да адамның не пайдасы, не залалы үшін. Сол себептен аятта айтқан: «Аспандагы һәм жердегі нәрселердің бәрің бәрін сендерге жараттым, яғни сендер үшін жаратылд- дәжым»¹, – деген. Енді солардың қайсысы сауап, қайсысы құнә, қайсысы пайда, қайсысы залал екенін алла тағала адамның өзінен пайғамбар хабаршы жіберіп пенделеріне білдіргені анық ақылға дұрысы. Енді біздің пайғамбарымыздың пайғамбар екеніне еш бір кәдік жоқ. Аятта айтқан: «Қашан Файса Фалиассалам айтты: «Ей бәни Ысраил құлы, мен сіздерге алла тағаланың жіберген пайғамбарымын. Менен бұрынғы Мұса Фалиассалам келген Тәуратта айтылған һәм менен соңғы келетүгін бір пайғамбардың діни хабарын жіберейін, білдіремін сіздерге. Оның есімі, яғни аты Ахмед, яғни Мұхаммед Фалиассалам деген»². Және біздің пайғамбарымыз ешкімнен оқымай, үйренбей бұрынғы пайғамбарлардың һәм қанша халықтардың не халмен өткенін білгендігі пайғамбар екеніне үлкен дәлел емес пе? Сол уақыттағы Тәурат, Інжіл оқып жүргендегер сынамақ үшін неше түрлі сөздерді сұрағанда, һаммасына жауап берген және діннің ҳақ растығынан қайдағы білімді ақылдылар дініне кіріп мұсылман болып азғана заманың ішінде қаншалық жерге мұсылман діні жайылып кеткенінде не малменен емес, не әскермен емес, яки бұрыннан тұқымынан патшалығымен емес, жалғыз ғана мұсылман дінінің ҳақлығы һәм өзінің пайғамбар екенінің растығы емес пе? Және осынша істерді дүниелік үшін қылды деп те айтуга болмайды. Оның үшін өзі халықты билеп тұрганда неше қундей аш жүріп, тамақты да жөндең жемейді. Тамақтың жоктығынан үйіне неше қундей от жағылмай құр суменен құрманы корек қылып жүре береді. Кәпірлерді женіп алғандағы олжа қазыналардың бес еседен бір қазынасы алынады, оны ұстап ішіп жесе, ешкім бөгет болмайды. Сонда да бір тиын алмай, ішкен асы арпа ұны болып, киген киімі жамаулы болып, өзі дүниеден өткенде түк мал қалған жоқ. Кебісін өзі жамап қиоши еді.

«Алфұхр фахри», яғни мақтаным – кедейлігім деп көбінесе фахрлар менен жетімдерді құрметтеуаші еді. Мұнан артық не – дәлел керек. Аятта біздің пайғамбарымыз туралы алла тағала айтқан: Мен сені барша ғаламға рахметім үшін пайғамбар қылдым»³, – деген және құраннан артық не мағжизе керек әрі дүниедегі адамшылыққа әрі ахреттегі аманшылыққа керек сөз-

¹ 25 – паре сүре Жазие.

² 26 – паре сүре Әлсаф

³ 17 – паре сүре әнбие.

ден айтылмаған жоқ десе болады. Ақыл, ғылымның жайын сонан артық кім ұқтыра алады!

Сонан артық қандай низаммен дүние түзеліп түр алады!...

АХЫРЕТ КҮННІҢ БОЛМАҒЫНА НАНБАҚ

Ахыретте тексерілмегіміз таразы-сират көпірі қылған істеріміз дәптерге жазылып берілмегі рас. Құдай тағала біздің не қылғанымызды өзі біліп түрса да, адамдар білмейді. Сол себептен әбден армансыз қылыш істеген ісімізді мойнымызға анықтап салып рахым қылса, мархаматын, қашар қылса ғадалатына барша халыққа бірдей білгізіп, әр күннің лайық орнына жібереді. Аятты: «Бір алланың өзінен басқа нәрсенің бәрі налақ болып бұзылады»¹, – деген. Ахыреттің болмағы анық. Адам өлсе де, жан өлмейді. Пейіш пенен дозаққа кірген соң, тіпті өлім жоқ, біржолата қалады. Аятты : «Қоярмыз кијаметте ғаділ таразыны ешкімге залым қылынбас еш нәрседен тарыдай кішкене ісі болса да, таразыға келтіріп салынар бәрінің де есебін табармыз»², – деген. Әлбетте солай болғаны ақылға да дұрыс. Осынша ғаламды жаратып, ақырында тексерусіз, ешбір мақсатсыз қалуға лайық болмайды.

ЖАҚСЫЛЫҚ ПЕН ЖАМАНДЫҚ АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ТАҒДЫРЫНЫСЫЗ БОЛМАЙДЫ ДЕП НАНБАҚ

Ей, достар, жақсылық пен жамандық әрне іс болса алла тағала болсын демей болмайды. Бұл сөзді бек анықтап ұғу керек. Осының мәнісін білмей теріс ойлайтындар көп. Кейбіреулер адамда түк ерік жоқ, әрі не қылса құдай тағала қызығызды деп алла тағаланың пендеге берген еркіменен талабын танады. Бұл теріс, кейбіреулер: жақсылық, жамандықты басында жаратқан алла тағала (14-б) сол себептен бәрі алладан дейміз. Онан басқа алла тағала дүниедегі пендениң ісіне тіпті кіріспейді. Бәрін де жаратты дейміз, пайғамбар арқылы ұқтырды да қойды. Бенде өзі сүйгенін қыла береді дейді. Бұл ой да теріс ой және кейбіреулер біздің не қылатынымыздың бәрін де алла тағала өзі әлдекашан біліп лукәлмжфузаги жазып қойды, оны қылмай кетуге пендеде не ерік бар дейді. Бұл сөз де ақылсыздықтан айтылады. Бұл үш түрлі сөздің жауабы оңай. Әуелі адамда түк ерік жоқ деген кісіге айтамыз: Адамда түк ерік жоқ болса, пендениң ғибадатына сауап, күнәсіна ғазап қылғаны ғаділет емес болады. Себебі бәрін алланың өзі қылғызып, оған біріне жазадұрыс болмайды ғой. Аятта: «Анық алла тағала пенделеріне залым

¹ 20 – паре сүре қымыс.

² 17 – паре сүре әнбие.

қылмайды еш нәрседен, бірақ пендeler өзіне өздері зағым қылады»¹ – деген. Енді осыдан ойласаңыз, алла тағала пендеге еріксіз іс қызығызып, ол үшін саяал не жаза қылмайды және аятта: «Біз көрсеттік тұра жолды пенделерге. Мейлі шүкірлік қылып мұсылман болсын, мейлі қарсылық қылып кәпір болсын»², – дегені. Және бір аят: «Адамға өз ықыласыменен ұмтылмай тұрып еш нәрсе жок»³ – деген. Енді бұл сөзге бір дау айттылады, өйтіп пенде не іс қылса да өз еркі болатұғын болса, дүниеде алла тағаладан тілек тілемек бекер болмай ма. Бұл сөзге айттарымыз жоқ пенде біржолата өзінің ойлаған ісінің бәрін істеп, орнына келтіруіне құдіретті емес. Ол ісін орнына келтірмек алла тағаладан. Пенде өзінің талабына ғана ерікті болады дейміз. Олай болса алла тағала пенденің бір харам іске талап қылғанын неге орнына келтіреді. Онысы харамға жәрдем қылғаны болмай ма десе, біз айттымыз, жоқ, ол жәрдем қылғаны емес, қаһар қылғаны. Себебі ол кісіге пайғамбар арқылы, молдалар арқылы һәм өзінің ақылы арқылы ұқтырып білдіріп тұрса да болмай нәпсісіне еріп қызығып ұмтыла берген соң, алла тағала қаһар қылып, ол іске бөгет қылмай қоя береді. Сол себептен аятта айтқан: «Оларды өздерінің бұзықтығында қалдырамыз, қайран болар да қалар»⁴, – деген. Енді дүниедегі іске алла тағала кіріспейді деген кісіге жауабымыз: – Егерде олай болса пайғамбар да жоқ дегенің болады.

Себебі пайғамбар да әншайін өздігінен бір себеппен болған болады. Оның үшін алла тағала дүние ісіне кіріспеген соң, қалайша пайғамбар жібепрөді және саяуп, кінә, тілек – бәрі бекер болады. Себебі алла тағала дүние ісіне кіріспесе, тілекті де бере алмайды. Және әр нәрсе себептен болған болып, саяуп іс қылғанға разы болып, рахмет қылып, обал іс қылғанға жаза қылудың да қысыны жоқ. Оның үшін менің құнаһар болғаным да бір себеппен яки экім себеп, яки жолдасым, яки тұрган жерім жаман болды, сондықтан құнаһар болдым, оны кімге тартқызады. Аятта: «Біреудің жүгін біреу көтермейді»⁵, – деген. Егерде аятқа токтамасаң, ақылға да лайығы жоқ. Себебі менің құнімді себеп болған біреуге көрсетсөң, оған да біреу себеп болып ақырында Адам пайғамбарға да бір себеп керек болады.

Сол себептен бұл сөздің де тубі теріс болады. Енді алла тағала біздің не қылатұғынымызды біліп қойған, оны қылмай кетуге болмайды деген сөзге жауабымыз: бұл сөзің сөз емес дейміз. Себебі алла тағаланың сен де қылатұғынынды білгені саған зорлық қылғаны емес, ғылымның зор болғандығынан білгендігі саған әзір болмайды. Адамның да ақылдысы сен ысырап

³ 11 – паре сүре буне.

² 29 – паре сүре аласан.

³ 27 – паре сүре.

⁴ 17 – паре сүре әмған.

⁵ 8 – паре сүре әнбие

қылып, бар малынды орынсыз шашып жүрсөп, аздан соң кедей болатұғынынды білді. Сен біліп қойған соң, кедей болдым деген дауың жөн бола ма?». Сол сықылды сөз алла тағаланың білгендігі, саған қыл дегені емес. Сол себептен бұл сөзің сөз де емес. Енді осы жақсылық, жамандық туралы оқыған молдалар да аят хадис сөзіменен дау айтып, талас шығатұғыны болады.

Кейбіреуі біле тура ғылым салыстырмак болады. Ол бек жаман. Кейбіреулері мағынасын анықтап шеше алмай да қалады. Ол дауласатұғын аят мынадайлар. Аятта: «Алла тағала разы емес, құлдарының кәпір болғанына»¹, – деген. Және бір аят: «Не нәрсе жақсылық әкелсе саған, оны алла тағаладан деп біл, не нәрсе жамандық әкелсе саған, оны өз нәпсөңнен деп біл»², – деген. Және бір аят: «Не қайғы келсе де саған алла тағаланың рұқсатымен келеді»³, – деген. Және бір аят: « Алла тағала қайсы бір пендесін құрметті қылды, қайсы бір пендесін қор, кем де қылды»⁴, – деген.

Және бір аят: «Әр пенде өзінің қылған ісіне қарай жазаланады», оларға ешбір залым қылынбас»⁵, – деген және бір аят: «Егер жақсылық қылсаныз өзіңіз үшін, егер жамандық қылсаңыз және өзіңіз үшін»⁶, – деген. Бұлардан басқа да осындай аяттар көп. Енді осы айтылған аяттар бірі біріне қарсы сықылданса да олар қарсы емес, бәрінің шешуі мынау: әпенде өз талабына ерікті, со себептен қылған ісіне не сауап, не жаза көреді, бірақ ол іс орнына келсе пайғамбар жіберіп, ақыл берік мархамат қылып орнына келтірген аллага шүкірлік қыл дегені. Егерде жаманшылық орнына келсе, алланың тыйғанына болмай, нәпсіме ерген соң қаһарына жолықтым-ау деп тоба қыл дегені – бәрі алладан дегеніміз алла тағала болсын демесе бірде – бірі болмас еді деген сөз. Бірақ не істі не себептен орнына келтіргенін, не істі не себептен орнына келтірмегенін біз тексеріп, бәрін біліп отыруға жол жоқ. Оның үшін біз жаратқан құлымыз. Құлныңың ықыласын талабын алла тағала өзі сынап өзі өлшейді. Біз өлшей алмаймыз. Сол себептен аятта: «Құлшылық қылдағы аллага түгел қылып ісінді бір өзіне тапсыр да қой»⁷, – деген. Және анықтап ұғу керек. Алла тағала ешқашан пенденің көңілін жаман іске аудармайды.

Жаман істі пенде өз нәпсісіне еріп, шайтанның алдауына еріп талап қылады. Оны алла тағала көрмеуде шаригат һәм молдалар сөзіменен тыйып, жасырынды ойды жүргіне сезгізіп тыяды. Оған да болмай ұмтыла береген соң, қаһар қылса, тоқтамайды. Жақсылыққа әрқашан бұйырып һәм көңілін

¹ 23 – паре сүре әлзәәмір.

² 5 – паре сүре әлниса.

³ 28 – паре сүре әлтаһбин.

⁴ 3 – паре сүре әлгүшран.

⁵ 25 – паре сүре жазия.

⁶ 15 – паре сүре әсрә.

⁷ 12 – паре сүре һуд.

де соған аударады. Тілегі дұрыс, жүрөгі таза пендесін бірде болмаса бірде түзу жолға салады.

ҚИЯМЕТТЕ ТІРІЛМЕККЕ НАНБАҚ

Ей, достар, қашан қиямет болғанда алла тағала бұрынғы-соңғы барша адам баласын тірі күніндегі денесінен қалған бір асырынан денесін қайта жаратып, жаңын денесіне кіргізіп тірілтіп, машқар майданына, яғни тексеріп сұрау алатұғын орынға жияды. Бүйтіп тірілмек қалайша мүмкін болады демек бек ақымақтық болады. Оның үшін осынша барша ғалымды басында жоқтап, бар қылған алла тағала өліп қалған дененің не исі, не тозаны дегендей бізге көрінбейтұғын бір асырбынан бір зат қалдырып, сонан қайта жаратуға құдіреті жетпей ме. Қасқыр жесе де, отқа қүйсе де онан бір асыр қалдыра алмайды дей алмаймыз. Бұған нанбайтұғын ешбір қысын жоқ. Және бұған аят дәлел. Құранның бастан аяқ бар сөзі осыған дәлел болады. Ақыл дәлел жогарыда да айтылар және өзінің де атанаң белінен шыққан бір тамшы судан ғана бар болдының. Және жоғарда айтылған тірілтіп тексермейтұғын болса, дүние бір ойын сықылды болады. Және басқа бір денені жаратып, соған рахат пен ғазап көрестегуе ол да лайық емес.

АҚИҚАТ ТУРАЛЫ БІЛМЕГЕНІ БОЛСА, КЕШІКПЕЙ СҰРАП БІЛМЕК

Ей, достар, кімде кімнің қоңіліне осы иман інтиқат турал бір кәдік шүбә кірсе, ол кідірмей тез сұрап, ғалымдардан ізденип білу керек. Олай қылмаса, иманға салақтық қылған болады. Салақ кісі түбі жоқ шелекпенен бірдей. Оған құйған ас тоқтамаған сықылды, салақ кісінің иманын берік деп айта алмаймыз. «Алтуқф иманғ тасиуиқ» – дегеннің мағынасы: «тоқтамақ, білуді нануды тоқтатады», – деген. Және кәпір боларлық ойларды да ойлай беру керек емес. Оның үшін пенде өзінің ақылы жетерлік жерге шейін ғана ойлағанда, Құранның аятына пайғамбардың анық хадистеріне һәм бұрынғы әулие мұфтаниттерінің пәтүәсіна сүйеніп отырып ойлау керек. Олай болмақыла берген ой адамды тез адастырады. Мысалы, алла тағаланың барлығын, бірлігін, құдіретінің зорлығын, кемшіліктен таза екенін һәм сипаттарын білгенмен сон алла қандай екен, қайда екен, не қылып түр екен дегендей ақымақтық ойдан зинһар аулақ болу керек. Оның үшін біз алла тағаланың жаратқан құлымыз. Жаратушы иеміздің барлығын, бірлігін біліп, әміріне мойынсұнбаққа ғана міндеттіміз. Алланың ақылымыз жетпейтұғын затын білмек түгіл өзіміз үшін жаратылған дүниенің мың миллионнан бір нәрсесінің қаспет сырын, пайда залалын біле алмаймыз. Құр таба алмасты іздеңен сықылданып, басқа қанғырған жаман адастырып теріс жолға кетеді.

Сол себептен аятта айтқан: «Ей, мұсылмандар, орынсыз көп шұбаланып ойлай берменіз, оның үшін кейбіреуі күнәға батар еді»¹, – деген. Және бір аят: «Шек қылып ойлай берген ой ақ жолға пайда болмас»², – деген.

БАРША ҒАЛАМДАҒЫ НӘРСЕЛЕР АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ЖОҚТАН БАР ҚЫЛҒАНЫ

Ей, достар, алла тағала бұл дүниедегі нәрсelerді басында жоқтан бар қылған. Бір алланың өз занынан басқаның бәрі алла тағаланың жаратқан маклұғы. Жоқтан қалайша бар қылды деп ойлау жарамайды. Оның үшін бар нәрседен бар қылып бір нәрсе шығарлық пенденің де қолынан келеді. Мәнісін білген білімді, өнерлі жандар, алла тағаланың жаратқан нәрсelerінен адамның ақылы жете алмайтуғын таңқалғандай нәрсeler істейді. Мысалы, телеграф-телефон, граммофон дегендердің бәрі жердің бір шетінен бір шетіне хабар береді, бірі адамша сойлейді. Алла тағаланың ондай бардан бар да қылады, машина себеп керек қылмай-ақ және жоқтан бар қылады. Дүние бұрын бар нәрседен жарапалды десең, оны бар қылатуғын бір ие керек. Егер иесіз өзі бар болды десең, онда дәһри деген әр діннің сөзі сықылды бір теріс ақымақтық болады. Дәһрилер дүние өздігінен бар болып, ескірген сайын бір нәрседен бір нәрсе жарапады дейді. Бұл тіпті теріс жол. Оның үшін басында түк жок болса, неден бар болып, неден ескіреді және өйтіп иесіз жарапан нәрседе рет, тәртіп болмайды оны реттеп тұрған алла десе, алла тағаланың өзі жаратып, өзі реттеп тұруы дұрыс. Егер де дүние бар болмаганда, алла тағала өзі қалайша бар болады десе, бұл қаңғырғаны ғана болады. Себебі алла тағала жаратушы құдіретті ие. Дүниенің өзі өзінен бар болғанынан құдіретті иенің бұрыннан бар болғаны бек дұрыс. Және дүниеде бұрыннан бар шығар десе, о да теріс. Себебі оған бір ие болмаса құр өзі не құдіретімен бар болады. Соңан байқаңыз, дүниенің бәрі алла тағаланың жаратқаны екенін.

ҚАБЫРДА ЖАУАП СҰРАМАҚ ҺӘМ ӘЛІМСАҚ ДЕГЕННИҢ МАҒЫНАСЫ

Ей, достар, адам өлгеннен кейін Мұңқір – Нәңқір деген періштелер келіп сұрақ алады. Сонда құдайың кім, дінің қай дін, пайғамбарың кім деп сондайларды сұрайды. Мұның жауабын осы күннен ұғып жатқа үйрену керек. Қабырға кірмек ахыреттің алғашқы есігі есепті. Сонда тұзу жауап бере алсақ, алла тағаланың жарылқаған белгісі сол. Құдайым бараша ғаламды жоқтап, бар қылып жаратқан. Серіксіз, мінсіз, жалғыз алла тағала пайғам-

¹ 26 – паре сүре һұжрат.

² 11 – паре сүре Жұніс.

барым ақырзаман пайғамбары Мұхаммед Мұстафа Сәлиалла Ғалиассалам..., дінім – ислам діні, кітабым – Құран, құбылам байтолла, інтағатте яғни иман турасында мәзінабым һәлсуннат уа әлжамағат, яғни пайғамбарымыздың суннатымен болған құм – ғибадатта мәзінабым има ағзам Ғалиассаламның атымен, Ибраһим Ғалиассаламның милатынанмын, мұның себебі ислам дінінің басы Ибраһим пайғамбардан басталған аятта айтқан: «Еріңіздер Ибраһим Ғалиассаламның милатіне деген. Анық әлімсактан бері мұсылманмын». Бұл Әлімсақ дегенді біздің қазақтың көбі білмейді. Мұны анықтап ұғу керек. Құдай тағала Адам пайғамбарды жаратқаннан кейін қияметке шейін адам баласынан қанша жан **жаратуғын** болса, солардың бәрінің жандары Адам пайғамбардың арқасынан шығарып алып, оларға ақыл, ерік беріп бәрінен де сұраган: яғни мен сендердің құдайың емес пе деп, сонда «қалуабли (3)» – яғни бәрі де айтты, рас, бізді жаратқан құдайымыз сенсін деп, сол иманды кітапта има фатри дейді. Сол себептен кәпірлердің күнәға батпай жасында өлген балалары пейішке кіреді. Бастанапқы фатри иманын бұзбай өлген үшін және сонда барша жандардан алла тағала уеде алған. Дүниеге адам болып келгенде, сол иманын бұзбай, құлшылық қылып күнәдан таза болып, алланың бұйрығына мойынсұнуға сол уәденің атын Әлімсақ дейді.

Аятта: «Анық алды алла тағала сіздерден уағданы, сол уағданы бұзбай мұсылман болсанызы¹» – деген. Енді бұл дүниеге келгенде солардың бірталаіы уағдастын бұзбай таза мұсылман болды.

Біргалайы дүниеге алданып шайтанға еріп, антин, уәдесін бұзып кәпір болды. Біргалайы иманын бұзбаса да, нәпсіге еріп біз сықылды күнәшар бенде болып бір алла өзін кеш, жарылқа деп зарлап жүр. Алла тағала күнәмізді өзі ғафу қылсын. Амин.

КӘПІР БОЛАТҰҒЫН ІСТЕРДЕН САҚТАНБАҚ

Ей, достар, зинһар кәпір болатуғын істерден қатты сақтану керек. Әүелі қалжынмен болса да, ашумен болса да ешбір жолменен алла тағалаға серік қосу жарамайды, тіл тигізу жарамайды, кейігенде, наза болғанда алла тағалага кейіген жарамайды. Көбінесе адамның өз кемшілігінен болған бір нәрсені құдайдың құдіреті деп кейіміз. Сол бек жаман, біреу тіпті бүйткенше жаратпай – ак қойса нетеді дейді. Құдай сақтасын бұл, тіпті жаман сөз. Бір нәрсені сындырып, яки бұлдіріп алған кісі де әй, құдайдың ісі деп айта салады.

Құдайдың тағдырының еш нәрсе болмаса да, сөздің мағынасын жаман қылып айтылғаны жарамайды. Өзімнің епсіздігімнен яки білімсіздігім себеп болды деу керек. Қайдағы жақсы істі өзім қылдым деп мақтанып, залал яки

¹ 25 –паре сүре шори

жаман болған нәрсені құдай тағалаға, яки біреуге жабатынымыз қатты ақымақтық. Аятта: «Қашан біз адамдарға рахыметімізден татырып жақсылық берсек, мактанып қуанады. Егер бұрынға қылмысы үшін бір қайғы көрсе, берген нығметімізді ұмытып шүкір қылмайды», – деген. Және зинһар аузы боқтағаннан сактаныңыз. Мұсылман адамның аузы иман тасбиғының орны. Қәпір болатұғын нәрсе және зинһар баксы – құшынашқа бал аштырудан қатты сактану керек. Оның үшін оған нансан қәпір боласын, нанбасаң оның көрегі не. Онан басқа ермек жоқ па? Аятта: «Арак, ұтыс ойын құдайдан басқага шоқыған һәм бал ашқан бұлардың бәрі харам шайтанның жұмысы»¹ -деген. Осы аятты ести тұра, бақсы-балгерге бал аштырып, аластатып баққызған жарай ма. Ондай кісіні анық мұсылман деп айта алмаймыз. Нанғаным жоқ, әншейін, қыламын деген кісіге сене алмаймыз. Нанбағаны рас болса, аулак жүрсін. Онан да ауру болса оқыған, білген дәрігерге каратып, алла тағаладан шипасын бере гөр деп сұрасын. Бақсы, балгер туралы пайғамбардың хадисі мынау: «Кімде кім бір нәрсені харам қылса, яки харам қылдыrsa, яки бал ашса, сиқыр қылса, яки сиқыр қылдыrsa, олар менің ұмбетім емес. Және біреу бір бақсыға бал ашқызып, соның айтқанына нанса, анық қәпір болды, Құранға нанбағаны үшін», – деген. Құмалақ салған, жаурын жаққан бір нәрсені арам қылған бәрі – солардың жолдасы. Бәрінен де аулак болу керек. Осындай нәрселер адамды жаман үйретіп, не болса соны әдейі қылғызып, бейне бір сондайдан бір білім қасиет шығатындей көріп тұрады. Тастың үңгірін, жалғыз ағашты әулие деп, мал түнетіп әлем байламақ, бәрі сондай жаман іс. Егерде сондай дағды қылған бір нәрсені қойғанда бір қазага ұшырасаң да, онан деп ойлама. Зинһар сактан, бір алла тағаланың өзінен басқадан пайда, зиян жоқ. Не болса алланың пәрменіменен болады. Ондайлар да түк қасиет жоқ. Бірақ оқып білген дәрігерге емдептеп сауап, обал емес. Пайғамбарымыздың хадисі: « Ей, алланың құлдары, ауруларыңызды емдetiңiz. Алла тағала дауасыз еш бір наукас жаратқан жоқ. Жалғыз көрілік, ажалдан басқа», – деген. Бірақ дәрігер де анық жазады демесін, алла тағаладан шипасын кез қылар ма екен деп үміт қыласың. Пайғамбарымыз көзіне сүрме жағушы еді. Анда-санда картықпенен қан алдырушы еді. Ишім тоқталды деген кісіге бал ішіп, ішінде откіз деуші еді. Оқыған дәрігерлік жаман емес екенін осыдан біл, бірақ бұл айтқанымыз біздің бақсы – құшнаш емес соны жақсы үғыныңыз.

АЖАЛ ТУРАЛЫ

Ей, достар, адам кашанда болса бір ажалменен өледі, бірақ алла тағала пейішті сауап қылған пендесіне дайындаған сықылды ажалды да себепке

¹ 7 – паре сүре алматда.

байлаған. Не сол адамның өзі себеп, не басқа бір нәрсе себеп болады. Және сол себепті алла тағала кез болса болсын десе болады әйтпесе болмайды. Және қай адам қандай себеппенен өлетүгінин алла тағала бұрыннан біледі. Алла біліп түрган соң ол пенде өлмей кетуге бола ма десен, жоғарғы менің жаманшылық қылатұғынымды алла біліп түрган соң қылдым деген кісінің дауы сықылды орынсыз сөз болады. Және алла тағала кейбір пендениң ғұмырын ұзын қылады, кей пендениң ғұмырын қыска қылады. Мысалы, оның залалы біреуге тие бермесін деп яки күнәға бата бермесін деп, яки сондай өзге бір себеппенен осындайларды не себептен олай қылғанын біз тексеруге болмайды. Оны біле алмаймыз деп жоғарыда айтылды. «Енді ұқтыру үшін бір аятағы істі айтайын. Аятта айтқан: «Ол баланың ата-анасы мұсылман еді. Егер тірі жүрсе ата-анасын бұзықтыққа ертер деп өлтірдім. Алла тағала ата-анасына онан жақсы бала берер деп»¹, – деген. Бұл аятың себебі Мұса Фалиассалам Қызыр Фалиассаламға еріп жүргенде, Қызыр Фалиассалам бір баланы өлтіріпти. Алла тағаланың білдіруінше, ол бала ер жетсе ата-анасын бұззады һәм өзі де күнәға батпай өлсін деп, енді осыдан байқарсыз. Бірақ бәрі осындай себеппенен емес, әрқайсысы әр түрлі себеппенен біреу ерте, біреу кеш өлмек. Хақ ажал келген соң, оған еш нәрсе бөгет болмайды. Аятта: «Ажал келсе, бір сағат кейін де қалмас, ілгері де болмас»¹, – деген. Пайғамбарымыздың «сактанбақтан пайда жок» дегені осындай ажал туралы айтқан. Және пайғамбарымыз бір хадісі жоғарғы аятқа қарсы сықылданатыны бар. Ол қарсы емес, шешуі бар. Ол хадис: «яғни садака бермек ауруының халін сұрап, туысқандарын зиярат қылмақ ғұмырдың артылмағына себеп болар», – деген. Бұл хадис жоғарғы аятқа қарсы болмайтын ғұмырдың аяттағы сөз қашан алла тағала бір адамды пәлен уақытта өлсін деп ұнатса, оған ешкім бөгет те болмайды, онан ілгеріде өлтірілмейді деген. Бұл хадистегі сөз құдай тағаланың қыл деген істерін қылып сауапты болып жүрсөң, раҳметіне жолығып, бәлелерден құтылып, ғұмырың рахатты болып ұзын ғұмырға есеп болар деген сөз. Құдай тағаланың бекітіп қойған ажалын тоқтатады деген емес. Аятта «Өздерінізді өзіңіз өлімге салмаңыз», – деген. Және пайғамбарымыз бір кісі көлігін байламай, түгел қылдым дегенде айтқан «фид отукл» – мағынасы: «Көлігіңді байлаң кой да, сонаң соң түгел қыл», – деген. Енді байқадыңыз ба, біз бір зиян істерден сактануға бұйырылғанбыз, соның ішінде ажалдан да сактануға міндеттіміз. Сөйтіп сақтанып һәм адаптік ұмтылып, олардың орнына келер келмесін бір алланың өзіне тапсырып қоймақ түгіл деген осы. Онаң басқа мен құдайға түгел қылдым деп шалқаңнан жатсан, күнәһар болып аштан өлесің. Сол себептен Шайх Сағди айтқан: «Кісі ажалсыз өлмейді, Өйтсе де ажалсыз өлмеймін деп айдаһардың аузына кірме», – деген.

¹ 6 – паре сура Гаһар

АДАМ ӨЗІН ТАНЫСА, ҚҰДАЙДЫ Да ТАНЫМАҚ

Ей, достар, адам өзін өзі таныма, жараткан алламын да біледі. Алланың әміріне де мойын сұнады. Сол себептен пайғамбарамыз айтқан: «...пенде өзін анық білсе, алла тағаланы» да анық білер», – деген. Және Файса Фали-ассалам айтқан: «...біреудің көзіндегі шөпті алмақ болсан, әуелі өз көзіндегі ағашты алып таста», – деп. Мұның мағынасы: өз мінінді тазартсан, кісінің мінін айтып ұқтыруға кісіні түзетуге сонда жарапсын», – дегені. Енді адам өзін өзі білмеккे, әуелі жоғарыда айтылған қайдан жаралдым, не үшін жаралдым түбінде не болмақпын деген үш сөзді ойласа керек! Онан соң басыма пайда, дүние ахиретіме пайда не іс қылыш жүрмін, халыққа не пайда келтіріп жүрмін. Біреуге, яки өзімі зиян қылғаннан саусың ба деп ойлау керек! Өйтіп өзін-өзі тексермей жүре берген адам жайдан мал, аңнан да төмен болады. Аятта: «Ол ақымақтар төрт аякты хайуан сықылды бәлкім онан да жаман, олар түк білмейтуғын меніреулер», – деген.

Бұлардың хайуаннан төмен болатуғыны хайуандар білімсіз болса да көбінің зияны өзгеге тимейді. Адамның зиянкестерінің зияны бір талай халыққа тиіп, ел бұлдіреді. Енді байқадыңыз ба, адам өзін өзі танымақ деген жаратқан иесінің құлы екенін һәм гибадат үшін жаралғанын біліп, өзін-өзі тексеріп, зиянды істен кашып дал, пайдалы істі қылуға тырыспак.

АДАМ ХАҚЫ МЕНЕН ХАЙУАН ХАҚЫ

Ей, достар алла тағаланың құлы екеніңізді білген соң зинһар адам хақы мойныңызда кетпектен сактанаңыз. Бұл адам хақы деген жалғыз мал хақысы ғана болмайды. Адамның мал хақы бар, абырай хакы, мұсылмандық дін хақы бар. Не денесіне, не абырайна, жанына, не гибадатына, не малына, не көңіліне бір зиянды орынсыз тигізсеніз, бері адам хақы болады: аятта: «Алла тағала залымдарды жек көреді», – деген. Залым деп зиянкес адамды айтады. Және пайғамбарамыздың хадисі: «Бір күнә бар, тіпті кешірілмейді. Бір күнә бар -қалдырылмайды. Бір күнә бар – кешіріледі. Өуелгі кешірілмейтін күнә деген алла тағалага серік келтірген. Соңғы кешірімді деген күнә алла тағаланың пендеге бүйірған гибадатын қылмаған. Енді қалдырылмайды деген күнә адамның адамға қылған кеш деп кешкізбейді. Сол себептен кәпірліктен соңғы қыын іс адам хақы болады. Ойла, ей достар, хайуан хақынан сактану керек. Оның үшін хайуан хақының да жолы бес қыын. Пайғамбарамыз айтқан: «Егер хайуанға орынсыз қылған істеріңіз кешірілсе, талай көп күнәнізден құтылар едіңіз», – деген. Бұл хайуан хақы деген орынсыз жерде ұрып, халінен артық жук салып, оны тарта алмаса, соғып қинайсыз. Және не үйренген емес, не қатты қысылмай тұрып, орынсыз қинап шаршататын, жүре алмай қалса, ұрып қамшылап, кейде тепкілейсіз, кейде сүрініп кетсе де, ұра-

сыз. Яки қатты керек болмай түрған кезде не жас баласын, не буаз күнінде орынсыз өлтіресіз. Яки бала болған соң жұмыртқасын сындырасын. Осын-дайлардың бәрі де обал. Бәрі де хайуан хақы және бұл хайуан түгіл жансыз нәрсеге ашуланып, не боктаپ, не сындырып, не ұрып тастайтын істеріміз ойымызға түскенде бек үяламын. Әлбетте ақымақтықтың ең жаманы осы хайуан мен жансызға ашуланбақ.

ӨТІРІК АНТ ПЕН ӨТІРІК

Ей, достар, біздің халықта өтірік ант пен өтірік туралы қалып сақталынбайды. Құдай сақтасын, бұлардың жолы бек қын. Өтірік түгіл шынғада бет алдына ант іше берген жарамайды. Аятта айтылған: «Алла тағалаңың атын орынсыз қолжаулық қылмаңыз, аntyңызбен»¹, – деген. Бір нәрсеге ант қылып, атын амалсыз бұзған кісі де он кедейді тойтызады. Ол болмаса он кедейге киім береді. Оған әлі келмесе, тұтас үш күн ораза ұстайды және аятта: «Алла тағала атыны бұзғандарды жек көреді»², – деген. Және бір аятта: «Кейбір адамдар сөзіменен дүние істерінде сені таң қалдырап және ойымдағым сол деп алла тағаланы күә қылар өтірік. Ондайлар мұсылмандардың катты дұшпаны», – деген. Және бір аятта: «Ол өтірікшілерге кияметте қатты ғазап бар. Айтқан өтіріктеп үшін», – деген. Және бір аятта: «Жиіркеніп қашыныздар өтіріктен», – деген. Енді Құранда өтірік ант пенен өтірік туралы қандай жаман дегенін ұқтыңыз, мұнан соң ақылмен ойлантып дәлел айтайын: Өзіңізді біреу өтірік антпенен алдаса, жақсы көресіз бе?

Яки өтірік ант беріп бір зиян келтірсе, яки бір пайдаңызды кетірсе жақсы көресіз бе? Яки сізге зиян болмаса да өтірікке* ант ішкенін білсеніз, мұнан былай ол кісінің сөзіне нанаңыз ба? Егер нансаның ақымақтық болмай ма? Және антсыз-ак біреу өтірік айтып алдаса, жақсы көресіз бе? Ақырында бұл өтіріктің ешбір төлеуі жоқ, намаздай қазасы, оразадай кәфәрті жоқ. Өтіріктен құтылуға жалғыз-ак сол сезім өтірік еді деп қайтадан өзіне-өзі күә болып есіткен жанға қайта айтып, сол өтірігіменен тарттырған зияны болса оны не малмен, не сөзбен разы қылmasa, өтіріктің онан басқа төлеуі болмайды. Шаригатта өтірік айтуға бір аз ғана жерде ғана рұқсат бар. О да ешбір мүмкін болмаганда, екі кісіні жақындастырып, араздығын қалдыруға бірінің қатты сөзін біріне айтпай, жақындық сөзбен ондан айтқан сықылды жерде және кішкене баланы оқуға көнілдендірген сықылды жерде және жанға яки дінге қас болатұғын жерде кәпірлерді алдап құтылған сықылды. Осындей орындарда ғана рұқсат қылған, ондай болмаганда өтіріктің жолы бек қын.

¹ 2 – паре сүре бакре.

² 10 – паре сүре анфал

ӘР ТҮРЛІ ЗАЛЫМДЫҚТАН ҺӘМ ЖАМАН МИНЕЗДЕН САҚТАНБАҚ

Ей, достар, алла тағала тыйған әр түрлі залымдық пен жаман мінезден сақтану керек. Аятта: «**Біріңіздің бұзықтықпен жеменіз**¹», – деген. Және бір аятта: «Кімде кім жетімдердің малын залымдықпен жесе, анығында олар от жеген кісідей тез күйеді, олар дозактағы отқа»², – деген. Және бір аят: «Әр түрлі бәле келсе құрғатқа яки дарияда болсын ондай бәлелердің болмағы сол жердегі халықтың залымдық, бұзықтық құнәларының себебінен қайбір бұзықтықтарының жазасын дүниеде таттырмақ үшін»³, – деген және пайғамбарымыз айтқан хадис: «Кім де кім күші мен көптігіне сүйеніп жүріп өлсе, ол менің үмбетім емес», – деген. Және бір аят: «Ей, мұсылмандар, мазақ қылманыз, ешбір құлды оның үшін кім біледі ол құл мазақ қылушылардан жақсы шығар және бір ұрғашы да бір ұрғашыны мазақ қылмасын. Кім біледі ол ұрғашы өзінен жақсы шығар»⁴, – деген. Яғни алла қасында мазақ қылушыдан мазақ болушылар жақсы болып жүрмесін. Және бір аят: «Өздерінізді өзіңіз қорлап, міндеңеңіз һәм жаман ат қойып, лақап қылып шақырманыз ит, доңыз, кәпір дегендей. Иманды болған кісіге ол бек жаман атақ. Егерде осындаілардан біреу тәубе қылмай өлсе, олар бек залым»⁵, – деген. Және аят: «Біріңізді біріңіз тінтіп файыбын қарамаңыз. Файбат қылмаңыздар, жақсы көресіндер ме? Өлген туыскандарыңың етін жегендей бұл сондай құнә»⁶, – деген. Және бір аятта айтқан: «Жүрмеңіздер жер үстінде тәкаббарланаңып, өйткенмен жерді жыртып жібере алмас мен һәм кекірейгенмен таудан ұзын, зор бола алмаспрын»⁷, – деген. Және бір аят: «Жәрдемші болмаңыздар ешқашан құнә менен дүшпандық, залымдыққа»⁸, – деген. Енді жоғарғы аяттардан байқаған шығарсыз, барша жаман мінездерден тыйылуға міндетті еженімізді және ақылға да лайығы жоқ. Себебі осы айтылған істердің бірде-бірін өзіңізге өзге біреу қылса, жақсы көрмейсіз. Бұлардан басқа да жаманшылық толып жатыр. Мысалы, біреу малыңызды ұрлап, тартып алса жақсы көрмейсіз. Біреу бір ұрғашыңызға барса, жақсы көрмейміз. Сондай өзіңіз жек көрсеттігін нәрсенің ешбіреуін өзтеге қылмаңыз, алланың тыйғанынан тыйылған ақылдың ұнағанын қылған боласыз және өзің біреу тәкап-

¹ 2 – паре сүре бәһре.

² 4 – паре сүре алніма.

³ 61 – паре сүре әлрүм

⁴ 16 паре сүре һжрат.

⁵ 16 паре сүре һжрат.

⁶ 16 паре сүре һжрат.

⁷ 15 паре сүре асреп.

⁸ 6 – паре сүре мәжде

парлық қылса, қалай көрсіз. Алдаса қалай, яки біреу арақ ішіп ақылынан адасып аузына келгенін сөйлеп сандалып жүрсе, оны қалай көрсіз. Біреу ысырап қылыш малын шашып жүрсе, яки тіпті сараң болып бишарага қарас-паса, жақсы көрсіз бе? Ойланыз, өзіме біреу сөйтсе қайтер едім деп ойлау керек. Сол себептен пайғамбарымыз айтқан: «Өзің не нәрсені жақсы көрсөн, өзгелерге соны қыл», – деген.

АДАМ ЖАҚСЫ МІНЕЗДІ БОЛМАҚ

Ей, достар, адам жақсы мінезді болуға тырысу керек. Әуелі ынсапты болу керек. Үнсан деген әр іске аспай, кем қалмай орташа болмақ. Гаделет дегенде осыдан шығады. Әр істің орнын тауып істеген де осыдан шығады. Аятта: «Алла тағала әділдік қылғандарды сүйеді»¹, – деген. Және аятта: «Қашан да болса рас әділ сөйленіз, егер жақының үшін болса да, яғни жақындыққа да қарамай»², – деген. Және бір аятта: «Садақа қайыр қылуға қолынды мойныңа байлаулы сықылды да қылма және біржола алақанынды ашып та жіберме.

Өйтсөн малыңын айрылып табаланып, қайғыланып отырасың да қаларсың»³, – деген. Және аятта: «Өлшеусіз ысырап қылған кісілер шайтанның туысканы. Шайтан алла тағалаға кәпір болған»⁴, – деген.

Әнене пайғамбарымыздың бір хадисі: «Кім артық аспай, кем қалмай орташа қылыш жүргендерден», – деген. Енді рахымды болмақ туралы аят: «Кешірімді болыңыз, жақсы жолға бұйырыңыз, надан бұзықтардан аулақ болыңыз»⁵ – деген. Және аят «Кімде кім құдай үшін деп мұқтаждарға қарыз берсе, алла тағала ондай екі есе беріп ол үшін бек зор сауап берер»⁶, – деген. Және бір жоғарыда айттылған хадис: «Өзің нені жақсы көрсөн, өзгеге соны қыл», – деген. Және бір хадис: «Кешірімді болыңыз, сізге де кешірімді болар алла тағала», – деген. Және бір аят: «Бұзбаңыз садақаңызды міндет қылыш яки ренжітіп»⁷ – деген. Және бір аят: «Жақсы жылы сөз һәм кешірімділік міндет қылыш яки ренжітіп берген садакадан артық»⁸, – деген. Және бір пайғамбарымыздың бір хадисі: «Үш түрлі істі қылған пендениң алла тағала нысабын женіл қылыш бейішке кіргізеді. Тірі сені біреу құр қойса да сен оған залымдық қылма, кеш. Бірі біреуі саған келмей, сені көрмей қойса да, сен

¹ 8 – паре сүре әнғам.

² 15 – паре сүре әсрә.

³ 15 – паре сүре әсрә.

⁴ 4 – паре сүре аграф.

⁵ 27 – паре сүре әлхадид.

⁶ 3 – паре сүре бұғре.

⁷ 30 – паре сүре бұғре.

оған бар», – деген. Пайғамбарымыз айтқан: «Барша мақлұғы, оның ішіндегі алла тағалаға сүйіктің мақлұқтарына пайдасы тигені» – деген. Және бір хадис: «Анығында мұсылман жақсы міnezімен күндіз ораза болып, түнде на- маз оқығандардың дәрежесіне жетеді», – деген. Және бір хадис: «Халықтың жүретүғын жолындағы бір тікенді құдай үшін алып тастаған кісінің алла тағала бұрынғы-соңғы күнәсін кешеді», – деген. Және бір хадис: «Адал үэ- десін бұзбаған иманның белгісі», – деген. Және хадис: «Сіздер адамдарды малменен өзінізге қаратып ала алмассыз, бірақ жылы жұз жақсы міnezбенен қаратып аларсыз», – деген және аятта: «Ешқашан жақсылық пен жамандық бірдей емес, кетіріңдер жамандыкты жақсылықпенен, яғни жамандықка жақсылық қыл, сонда дұшпаның достық болып, дәл жанқияр досыны- здай болар»¹, – деген. Және алла тағала пендесіне сабырлы болмақты бұй- ырған. Аятта: «Анығында алла тағала сабыр қылышыларменен»², – деген. Және бір аятта: «Егер сіз жұз сабырлы кісі болсаның екі жұз кісіні жеңесіз. Егерде мың кісі сабырлы болсаның, сабырсыз екі мың кісіні жеңесіз. Ал- ла тағаланың рұқсатыменен алла тағала сабырлыларменен»³, – деген. Уа, және алла тағала пендеге пендеден орынсыз корықпа деп бұйырған. Онда, тіпті алла тағаланы ұмытқан болып кетеді. Аятта айтқан: «Ол залымдардан қорықпаңыз, менің қаһарымнан коркыңыз, сонда сіздерге толық нығмет бе- ремін ھем тұра жолды табарсыз»⁴, – деген. Және алла тағала біреуге біреу орынсыз зиян келтірсе, өзіндей ғана іс қылуға рұқсат қылған, олай да болса сабыр қылышы, кешкенің көп сауап болар деп айтқан аятта: «Біреу сендерді қинаң ренжітсе, дәл сондай ғана орайын алуға рұқсат бар. Егерде кешіп сабыр қылсаның, онда бек көп сауапқа жолығасыз»⁵ – деген. Енді жоғарғы аят – хадистерден байқаған шығарсыз, ынсанты, рахымды болмақ сабырлы болмақтың көп сауап екенін, әлбетте ынсан, рахым, әдеп болмаса адамның өзге хайуаннан артықтығы болмас еді. Әдепті болмақ туралы: «ал адан насб алқин». Мағынасы: «Әдеп – діннің жаршысы» – деген. Әдепті кісіде ұят бар, ұяты бар кісіде иман бар. Пайғамбарымыз «Кімнің ұяты жоқ болса, соның иманы жоқ», – деген.

ӘРБІР АДАМ ІСТИ ІСТЕУГЕ ҰМТЫЛМАҚ

Ей, достар, адамның бәріне де адап кәсіп қылыш өзі ھем қатын-балала- ры біреуден тіленбестей тамағын, киімін, көлігін таппақ қарыз. Сол себептен пайғамбарымыз айтқан: «Адал кәсіп қылмақ баrapha мұсылманға парыз, мін-

¹ 24 – паре сүре фаслт.

² 10 – паре сүре анфал.

³ 10 – паре сүре анфал.

⁴ 2 – паре сүре анфал.

⁵ 14 – паре сүре анфал.

дет деп және алла тағала құранда айтқан: «Ей, мұсылмандар, пайдаланыңыз берген адап ырығымнан», – деген. Және бір хадисте: «Женіз, ішініз, садака қылыныз, бірақ тәкаппарланып сәндепеніз», – деген. Және аятта: «Ей, мұсылмандар, пайдаланыңыз, яғни номақаландырыныз адап кәсіп қылып тапқандарыңыздан»¹, – деген. Және бір хадис: «Кімде кім адап ырық іздел, шаршап келіп жатса, күнәсы кешіліп көзі үйкіға баар», – деген. Және бір хадис: «Сіздердің ең жақсыларыңыз ахыреттен дүние үшін тастамай және дүниесін де тастамай, екеуін де адалдықпен алып жүргендер һәм өзгелердің мойнына жүк болмай, өзі мал тапқандар», – деген. Және бір хадис: «Ізденіз ғылымды қытай жүрттынан болса да», – деген. Бұл айтқаны ғибадат ғылымы емес, дүниелік үшін керекті ғылымдар, оның үшін пайғамбарымыз қытай жүрттының мажуси дінсіз халық екенін біледі. Ол ғылым дегені, өнер дегені ахырет ғылымы үшін айтқаны міне, бір хадис: «Ғылымның қадірі, пайдасы маған ғибадат нағілдан артық көрінеді. Діннің ең жақсысы тақуалық, яғни сақтану деген. Тақуалық ғылымды түгел білмекпен табылады. Сол себептен нәфіл ғибадаттан ғылым артық», – деген. Бірақ ғылым ізdegенде де, аса байлық мал ізdegенде де мақсатың әуелі өзінді күнә менен кедейліктен құтқармақ, онан соң өзге жаққа ғылымның, яки малыңын пайдасын тигізбек болсын. Пайғамбарымыз: «Дүние – ахыреттің егіні, мұнда не шашсан, онда соны орасын», – деген гой. Не тапсан, ахыретке пайда іске жұмсаңыз.

ПАЙДА КЕЛТІРМЕК, ЗИЯННАН ҚҰТЫЛМАҚ

Ей, достар, адам тіршікте екі нәрсеге міндettі, алла тағаланың бүйірғаны да сол екі нәрсе, ақылдың қабыл көретүғыны да сол екі нәрсе. Оны кітапта: «Пайда келтірмек, зияннан құтылмақ» осы екеуі екі дүниеге бірдей болып табылса, адамшылықтың толық болғаны. Оның көбінесе табылмайтүғыны кейбірі дүниеге тынышты болса да ахыретке теріс болады. Кейбіріңі ахыретке дұрыс болса да, дүниелікке теріс келеді. Соның мәнісін тауып, екеуінде бірдей зиянсызын тауып істеп жүру керек, тіпті болмаған жерде дүниелікке зиян болса болсын, ахыретке зиян болмасын, соны қатты ескеру керек. Оның үшін дүние қазір тез өтеді, ахыретте пейішке кірсе де, дозакта қалса да біржолата қалғаны, тіпті өлім де жоқ. Жоғалу да жоқ. Сол себептегі бір күнгідей ғана рахат, яки құмарлық яки мақтан үшін құтылмас қақпанға түсуден құдай тағала барша мұсылманды сақтасын. Аятта: «Өздерінізді өзіңіз һаллақ боларлық іске салмаңыз», – деген. Кімде кім басына келген бәледен қашып құтылуға шамасы келгенше кам қылмай өлсө, осы аятқа карсылық қылған болады. Және дүние үшін қызығып, біле тұра ахырет азабына

¹ 3 – паре сүре быкрык.

жолықса, бір бұл емес көп аятқа қарсылық емес пе? Және пайда келтіру үшін адал кесіп қылмай, құдай өзі береді деп жатпақ құпірлік болады. Егер де біреу сейтіп жатып не аштан, не сұықтан, не ыстықтан дегендей бір кемдікке ұшыраса, аятқа қарсы болып, қатты күнә болады. Сол себептен біздің қазакта мақал болып жүрген «алла тағала сақтансаң сақтармын», – дейді деген сөз рас сөз. Енді бұл жалпы манғағаттық мәзірет, яғни пайда келтіру, зияннан құтылуды әуелі өз басыңа, онан ғылымың, өнерің асса одан маңайыңа, онан да асса барша халыққа қыласың. Шамаң келсе, тамам жанға пайдалы іс қылып, яки іс шығарып һәм тамам жанды залалдан құткаарлық іс қыласың, яки өнер шығарасың. Аятта: «Артқа қалып, көпке пайдасы тиетүғын жақсы істерді қылмақ. Алла тағала қасында ең жақсы сауап, ең үміт сол»¹, – деген. Және бұл турада таза жүрмектікіт қатты ескеру керек. Себебі таза журменен кісі әр түрлі бәле, науқасқа кез болады. Һәм алла тағалаға ғибадат қылып, тілекті тілеп жүре алмайды. Бойы таза болмаган соң, тілегі қабыл бола алмайды. Сол үшін пайғамбарымыз айтқан: «Біреу төсекке жатқанда, колында тамақ іісіменен қолын жумай жатып, бір бәлеге ұшыраса, оны өзінен басқа ешкімнен көрмесін», – деген. Және бір хадисында: «Алла тағала көрмек көркемдікті ұнатады. Таза алла тағала тазалықта ұнатады.

Көше, қоралараңызды да таза қылышыз. Жаниттерге ұксап кір-кір болмаңыз», – деген. Енді өзініз де ойданыз, таза болмаганыңызды ақылышыз қабыл көре ме? Сіздің маңайыңызға сап–сасық, үсті–басы кір, біреу келсе соңан жиіркенбейсіз бе? Жаман ііс-коңыстан кісі ауырып та қалмай ма? Және қалиманғұғат мәзіреттен біз түгіл даладағы аңының да азғана хабары бар гой. Мысалы, суырдың іні қыс болғанда кіріп жату үшін жазды күні қашып кіру үшін шыбынды ұстап деуге, өрмекшинің торы – осындейлар бек көл қой. Біз хайуаннан артықпыш деп мактандыра, онымыз рас боларлық іс қылсақ жарайды фой. Аятта: «Білгендер білмегендермен бірдей дейсіндер ме? Әлбетте бірдей емес»², – деген. Жоғарыда адам өзін танымақ та айтылған. Аят: «Олар төрт аяқта мал сыйылды бәлкім онан да жаман меніреулер»³, – деген. Солай болғанымыз жарай ма? Әр істі істеуге мойынды жар бергізбейтін еріншектік, ол адамды хайуаннан төмен меніреу қылады. Орынсыз іске қызықтырып, ұятсыз, қанағатсыз қылатын нәпсі, ол адамды хайуаннан ұятсыз, ынсапсыз қылып жібереді. Себебі адам құмарланған нәрсесін қоя алмайды. Хайуан бір мезгіл сабыр қылып, өзі жемей тапқанын балаларына, яки ұябасарына алып келіп береді. Оның алып, жиятын құстар кешкे табылған бір кішкене нәрсеге қанағат қылып, артық тамақ үшін аяғын шайнайтын аңға соқтықпай-ак құдайдан қутіп қонақтайды. Біздің адамзат ертегі түгіл, өмірі жетер- жет-

¹ 15 – паре сүре КНФ

² 23 – перу сүре алзамур.

³ 9 – паре сүре ағрип.

песін білмейтін жылдарға шейін болсын деп мал жиямыз деп, әлдене бәлеге ұшырайтыны ақылдылық па? Малды қанша болса да ададап жиып, халық пайдасына ұстамақ бек жаксы. Бірақ құр көзі тоймаган жаман іс...

ТӘУБА ҚЫЛМАҚ, КҮНӘДАН ТЫЙЫЛМАҚ.

Ей, достар, пайғамбар, әулиелер болмаса пенденің күнәдан тазасы кем шығар. Сол себептен тәубаны білу керек, нәжіс нәрсені сумен жуган сықылды. Күнәны тәубамен жумаса болмайды. Мениң байқауымша адамда үш түрлі тәуба бар. Оның бірі – шын тәуба. Ол мынау: бір адам нәпсісіне еріп, бір күнәні қылды да, артынан шын ықыласыменен қатты кейіп, екініп, енді қайтып ондайды қылмаспын деп біржола тәуба қылады да, ол күнәні қайтып қылмайды. Мұны молдалар «тәуба насу» дейді. Аятта: «Ей, мұсылмандар, күдай тағалаға тәуба қылындар, қылмасы күнәларыңнан тәуба насух тәубаменен»¹, – деген. Екінші бір тәуба бір адам нәпсісіне еріп, бір күнәні қылады да, ішінен қатты кейиді, неге қылдым деп, ей, ендігәрі қылмаспын-ау десе де анық уәде алмайды, нәпсісіне сене алмайды. Бірақ алла тағалаға сол күнәдан тия көр деп жалынады да, кейиді де

және қылып жібереді. Бұл тәуба бастапқы тәубадай емес, өйтсе де азаптан қатты қорқады. Рахметінен үміті бар. Алла тағаланың аятында: «Рахметімнен күдер үзбе»², – дегеніне қарағанда бұл да тәуба болуга мүмкін. Енді мен білген үшінші тәуба бар. Ол мынау: Біреу бір күнәні қылады да, артынан тәуба қыла салып, онан соң және қылып оған және тәуба қылдым фой, керегі не, біргалай жандар осылай қылып жүр фой деп көпті мысал қылып салақтау жүреді. Жоғарғы аятқа қарағанда, алла тағала қай күнәні кешемін десе де кешеді. Өйтсе де бұл соңғы тәубаны сенімді тәuba деп айтуға болмайды. Бірақ алла тағаланың рахметі мол екені рас. Аятта: «Алла тағала өзіне мархабат қылуды ләзім қылды»³, – деген және бір аят: «Алла тағала не нәрсені жоғалтқысы келсе жоғалтар, не нәрсені биіктеткісі келсе биік етер»⁴, – деген. Күнә яки қай сауапты да жоғалтамын десе жоғалтар, бесітемін десе бесітер, лух алмахфузға және бір аятта: «Кешпейді алла тағала өзіне серік келтіргенді, онан басқа күнәның берін де кешкісі келген пендесіне кешеді»⁵, – деген. Бірақ осыған да тәуба себеп. Алла тағала дүниеде себепсіз нәрсе жаратқан жоқ. Пендесіне рахым қылмақ үшін ғибадат, дүға, тәубаны бұйырған. Болмаса ол ғибадаттан аллаға пайда да жоқ. Қылмасан, аллаға зиян да жоқ.

¹ 28 – паре сүре таһрим

² 21 – паре сүрә әлләмир.

³ 13 – паре сүре raigad.

⁴ 5 – паре әлинса.

⁵ 8 – паре сүре ангам.

Әлбетте алла тағала пендесіне рахымды аятта айтқан: «Алла тағала пендесінің бір жақсылығына он есе сауап береді. Егер жаманшылық күнә қылса өзіндей ғана жаза тарттырады, онан арттырмайды», – деген. Және бір аят: «Ол алла тағала құлдарының тәубасын қабыл қылады, күнәларын кешіреді. Ңем не қылғандарыныздың бәрін біледі»¹, – деген. Жоғарғы аяттарғы сөздерден байқадыңız алла тағала пендесіне бес рахымды екенін. Олай да болса шама келгенше күнәдан сактанып жүру керек. Егерде нәпсіні жеңе алмай күнә қылып жіберсе де, зинһар, тез тоба қылу керек. Ақырында дүниелік мал жиган күнә емес. Адалдан жимақ парыз, бірақ алла тағаланың қаһарын ескермей жүре берген соң, қатты күнә. Сол себептен Сопы Аллаяр хазрет айтқан: «Дүниеге алданған құдай тағаланы ұмытпақ, қатын, мал, ақша бала емес», – деген.

ПАРЫЗ, УӘЖІП, СҮНӘТ, МУСТАӘНИ, МУБАХ, ХАРАМ, МАКРЕ, МӘФСАД

Ей, достар, мұсылман адамының қылатын істерінің бәрі сегіз түрлі болады. Оның төртеуі шаригаттың қыл деп бұйырған нәрселері.

Оны парыз, уәжіп, сұнэт, мұстағип дейді. Енді қалған төртеуі шаригаттың қылма деп тиған нәрселер һәм қыл деп бұйырмagan нәрсесі оны: мұбах, харам (арам), маҳрук, мағсад дейді. Енді осылардың мәнісін әбден ұғып алу керек.

Парыз деген алла тағала Құранда біржолата осыны қыл деп анықтап бұйырған нәрселер: иман, намаз, ораза, зекет һәм қыж секілділер. Бұл парызыға нанбай, парыз емес деген кісі кәпір болады. Құранға нанбағаны үшін парызды біле тұра қылмаған кісі дозакта азап тартады. Ғызырсыз болса және парызды қылған кісі көп сауап алады. Уәжіп деген құранның кейір аятының мағынасына, қысынына қарап, бұрынғы әулие машайықтар осы парыз болса керек деген нәрселер һәм пайғамбарымыз ғұмырында істеп қоймай, өткен һәм қылындар деп бұйырған нәрселері, мысалы, құрбан шалған сыйылдылар, мұны уәжіп емес деген кісі кәпір болмайды. Бірақ, біле тұра, Ғызырсыз қылмай қойған кісі дозакта азап тартады. Қылған кісі көп сауап алады. Сұнэт пайғамбарымыздың әрдайым қылып жүрген ғұмырында бір, яки екі мәртебе ғана қалдырған нәрселері. Азан айтқан сыйылдылар. Бұл сұннәтті біле турып, пайғамбарымыздың сұннәттәрін қылу сұннэт емес кәпір болады пайғамбарға нанбағаны үшін. Егерде Ғызырсыз қылмай қойса, күнәхар болады. Қылса көп сауап алады.

Мұстахим деген пайғамбарымыздың кейде істеп, кейде іstemей қалдырған нәрселері нәпіл намаз оқыған сыйылдылар. Оны қылмаған кісі күнәхар

¹ 25 – пер сүре шөрні.

емес, қылған кісі сауап алады. Біреуге көрсету үшін, мақтан үшін болмаса, енді шаригаттың қыл демеген ісінің бірі мұбах деген. Мұны қылса да, қылмаса да пенде ерікті. Қылғанына сауап та жоқ, обал да жоқ, қылмағанына да солай. Бұл мұбах аң аулаған сықылды, бәс салмай ат жарысқан сықылдылар. Бірақ мұбахты істеймін деп жүріп парыз, уәжіп, ғибадатты қылса, онда құнәһар болады. Шаригаттың қылма дегенінің бері – арам. Ол Құранда біржолата осыны қылма деп анықтап айтылған нәрселер: арак, өлексе, бауыздау, кан, харам хайуандар сықылдылар және ұрлық, зорлық, ойнас, өтірік сықылды, пара алған, өсім алған кезден, яки таразыдан жеген, алдын алған сықылдылар ондай анық арамды адап деген кісі қәпір болады. Құранға нанбаганы үшін қылған кісі дозақта жаза тартады. Қылмай шаригат жолынан шықпаған кісі көп сауап алады.

Мак्रуе – деген жоғарғы уәжіп сықылды Құранның бір аятында мағынасына қарап бұрынғы ғылым мәжтаһатлар осы арам болса керек деп кәбірге айтқа нәрселер, ондайды макруе емес деген кісі қәпір болмайды, ғызырысыз кісі дозақта жаза тартады, қылмаған кісі сауап алады. Мәфсад деген – ғибадаттың біреуін бұзатуғын нәрсе. Мысалы, оразада тاماқ жеген, намазда сойлелеген сықылды нәрселер. Оны әдейі қылса, сол ғибадаты бұзылып және өзі қунәкар болады. Жаңылып істеп жіберсе, жаза жоқ. Бірақ сол ғибадатты қайта істейді. Мысалы, намаз болса, қайта оқиды. Ораза болса, қуніне күн төлейді. Өйтсе де осы мәфсадтан қатты сақтану керек. Оның үшін бұл ескерменеген салақтықпенен көбейіп кетіп, ғибадатты бұза береді. Сындырып алып, жамай берген нәрсе жақсы бола ма? Және иманменен ғибадатка салақтықтың өзі бек зор қунә болады. Салақ болмай, сақтанып жүргенде шыққан қатаңызды алла тағала кешер. Бірақ атамыз Адам Фалиассаламнан бері қарай соңымыздан қалмай келе жатқан шайтандығының алдауына ермеудін қамын қылсақ керек. Ол шайтан адамды алдағанда, адамның өзі піл мен маймылды алдап ұстап алғандай қыльып, ұстап алып, үйір қылады. Нәпсі мен құмарлыққа ерсен, біздін де піл мен маймылдан артық жеріміз болмады.

НАСИХАТ ПІЛ МЕН МАЙМЫЛ

Пілдің бар жақсы көретүғын жемісін піл жүретүғын жерге шашып шұбатып соқпаққа шашып, оны терендең барып түйік жар қылып қойса, піл жемісті тере-тере түйіккү қамалады. Сонда артын бекітіп қойып, біреу ұрган болып, біреу арашалап алып, әлгі жемісті беріп, үйір қылып алып, көп жүк артып һәм ойнатып жетелеп жүреді.

Маймыл адам не қылса, соны қылуға құмар. Оны біліп тұрушулыар маймылға көрсетіп торға орап, шырман тұрып, торды тастай кетсе, маймыл да келіп оралып жатқанда, келіп ұстап алып, үйретіп неше түрлі ойын қылғызады. Қалага барғаныңызда екеуін де ойнатып жүргенін көрген де шыгар-

сыз. Енді бұл екеуі бірі нәпсісі үшін, тاماқ үшін құл болды. Бірі не көрсе, соған құмар боламын деп құл болды. Шайтан да бізді сөйтіп алдап, дәндептіп, үйір қылады. Күні бұрын соナン сақтану керек. Піл көтінен кейін шегінуді білмегеннен ұсталды. Біз шегіне білеміз ғой. Шегініп қаралық. Маймыл құмарлығын коя алмады, ұсталды. Бізге сабыр ғой, аллаға сыйынып алдатпай гадет (әдет) қылып, қунәні қалдырып көрелік.

НАМАЗ, ОРАЗА, ЗЕКЕТ, ҚАЖЫ ТУРАЛЫ НАСИХАТ

Ей, достар, көбіңізге маглұм иманнан соңғы мұсылман мен кәпірдің бір айырылатғын белгісі – намаз оқымақ. Аятта: «Әлбетте намаз адамды жаман бұзықтықтан тияды. Және алла тағалага қылған құлшылық зікірдің ең үлкені – намаз»¹ – деген. Және алла тағаланың пендеге қыл деп бұйырган істерінің иманнан соңғы зоры осы намаз, парыздың парыздан артық – кемі жок, бәрі алланың бұйрығы екені рас. Олай да болса, бұл намазды окуга молда керек емес, денсаулық та керек емес, өлер халге жакындағанда да, халің келсе отырып, яки жатып окуга міндеттісін және бұл намаз қунінде бес мәртебе тазаланып, алла тағаладан тілек қылатұғын дұға. Мұны парыз қылған пендесіне үлкен рахметі. Оның үшін бір құн, бір түнде бес мәртебе алла тағаланы көңіліне келтіріп, ғибадат қылған соң, қунәні да қылуға көңілі да бара алмас. Және ғибадат уақытында қолы да тимес. Біз оқығанмен, алла тағала пайдаланбайды. Оқымасақ, зиян қылмайды. Өзіміздің жанымыз үшін оқимыз. Олай болса, бұл намазға не себептен салақ боламыз. Парыз емес деп ойға алмаймыз. Онда пайғамбар мен Құранға наанбаған болады. Егерде ерініп оқымаймыз десек, дүниелік пайда үшін яки қызық, құмарлық үшін не қиындыққа шалып, ерінбейтіндігіміз қане? Бір құн, бір түнді бес-ақ мәрте құлшылық қылуға мұнша неге еріншек боламыз.

Ей, достар, оразага қалайша салақпыз. Оны да парыз емес демейміз. Қарнымыз ашты десек, дүние ісі үшін неше құндер аштыққа шыдайтұғынымыз қайда. Және ораза тұтқанда аузымызға не келсе соны сойлеп, қунә сөзден, құнә істерден тыйылмай жүріп ұстайтұғынымыз қалай? Құдай тағаланың он бір айы біздің құнә қылуымызға жетпейді ме? Осы бір ғана айды құнә қылмай, шамамыз келгенше құрметтеп өткізуге шыдай алмағанымыз қалай?

Ей, достар зекетті неге ескеріп түгелдеп бермейміз? Оны да парыз емес демейміз. Намазға ерінеміз. Оразага қарнымыз ашады. Бұл зекетте не деп айла табамыз. Мал аяймыз дегеннен басқа дауымыз бар ма. Жә, малды жақсы көрелік, бірақ дүниелік үшін зор біреуді қор қылмақ болып, мақтан үшін

¹ 20 – паре сүре Гигібұт

болос, не би болмаққа болып партияға шашқанда, парага бергенде мың тен-ге ақша беретіндей, болмай ақшамыз партияға өтсе, саудамыз көшет болғандай қуанатынымыз қане? Онда малды неге аямадык? Міне, құдай тағаланың пакырлар үшін жұз қойдан бір қой зекет бізге осынша ауыр көрінгені қалай? Тегіде байқасаңыз, бізге көрінбей тұрса да, бізді теріс жолға қызықтырып, оң жолдан жиіркендіріп тұрган бір нәрсе бар емес пе! Сол – шайтан деген жауының, не қылсаңыз, соған алдатпа.

Ей, достар, малымыз жеткеніміз қажыға неге бармаймыз. Оған да малды айымыз десек жоғарғы айтылған дүние жұмысына мың мындан шашамыз. Жанды айымыз десек, партия араздық үшін, арамдық үшін тұра мылтық, сойыл алып өлімге қарсы тұрысамыз. Және қажыға барсақ, алла тағаланың парызын ғана төлемек болмай қажыке бұл кісінің көрмеген жері жоқ дегізбек болатұғынымыз қалай? Және келіске, соң тәубемен отырмай, бейне бір тергеуден біржолата құтылған кісідей, мұндағылардан да антүрган болып, партия басы болатұғынымыз қалай? Ақырында алла тағаланың адаптибадатына мал ысырап қылмак түгіл, біреуден алдаң, біреуді зорлап, біреуден үрлап, не қылсақ та малға мал қоса бергеннен басқа, мақтанға мақтан, айлаға айла қоса бергеннен басқа максұттарының бар ма. Байқаның, ойланың, құдайшылығын айтыңыз. Тым болмаса, өзінізге өзініз айтыңыз. Кісіге бұйырмай-ақ қой. Пайғамбарымыздан сахабалар адамның ең жақсысы кім дегенде «көпкө пайда тигізген кісі деп, ең жаманы кім деп сұрағанда, көпкө зияны тиген кісі», – деген екен. Әлбетте ақылға да солай. Енді біз соның бәрін біле тұра, көпкө пайда қылмак былай тұрысын, көпкө зияны тиетүғын әлде неше түрлі бәлені шығарып, елді бүлдіріп, жастарды соған үйретіп, артымызға жамандықтың ұрығын егіп, дүниеге бір көзіміз тоймайды. Көніліміз тоймайтүғын ынсансыздық бізді қайда апарады. Сопы Аллаяр хазіреттің айтқан сөзі мынау: «Кісіден үміттеніп, соナン семірген нәпсі деген антүрган өзін тіліп жатса да, үлкенірек тіл деп сұрайды. Яғни өзіме көп нәрсе сиятүғын болсын дейді. Мұның бәрін біле тұрып, нәпсімізге еріп, алла тағаланың адаптызығын жоқтап, жаман қойса –дағы, арам нәрсеге құмар болып, мал жисақ, арамнан жынып, шашсақ, қайдагы арам орынға шашып, ал шап, ал қыр, мықты-ақ, батыр-ақ, береген-ақ дегенге мақтанып, екі көзіміз қызыарып алды, артымызды байқамай кететүғынымыздың арты бес қатты қорқыныш, жоғарғы айтылған аяттағы төрт аяқты хайуаннан да төмен дегені біз болмай не болдык.

Менің жайымды білетүғындар осынша суылдан айтып отырған мынаның өзінің де қылған ісі белгілі болатұғын дерсіздер. Оныңыз ақылдылық емес. Себебі мен жаман болсам, Сіздер де жаман бол деп пе? Және сондайдан тыйыларлық қайрат, яғни кітапта ғибрат менде жоқ болса да, сіздерде бар шыгар. Және «Кім сөйледі оған қарама, не сөйледі соған қара», – дегенді

білесіз бе? Мұсылманның күнәшары түгіл, кәпірдің айтса да, сөзі дұрыс болса, алмағаның бола ма? Менің өзім қара болсам, сөзім ақ. Құдай тағала әрі өзі, әрі сөзі, көнілі қарадан сақтасын. Тыс қарасы жуылар, іш қарасы қызын болар. А, құдай, сонан сақта. Амин.

ҚАНДАЙ СУ ТАЗА БОЛАТҰҒЫНЫ

Ағын судың ағыны бір тал саламдай шөпті ағызып кетсе дәмі, түсі, исі өзгермесе, ішіне арам нәрсе түссе де, адап болады. Дәретке де жарайды. Қар, мұз, жаңбыр сулары таза жерде, яки таза ыдыста ерісе, ол адап болар. Көл яки кішірек құктардың айналасы қырық көзге (метр) толса, қолменен алғанда түбі ашылып қылмаса, ондай ағынсыз су да адап болады. Бірақ ішіне арам нәрсе түсіп, исін, дәмін, түсін өзгертсе, онда арам болады. Сондай шұңқырда көп тұрған су ескіргендіктен, сарғайыңқыраса онда да адап. Егерде мұндай ағынсыз судың айналасы қырық көзге толмаса, арам нәрсе түспегені яки ит, қасқыр сықылды арам хайуан жаламаганы анықталмаса, арам болады. Ол судан дәрет алынбайды. Шегіртке, шыбын, құрт, құмырсқа сықылды кішкентай жанды нәрсе түссе, суда өлгенменен суды арамдамайды. Ғұсул құйынған яки дәрет алған, яки бір нәрсені жуған сулармен және дәрет алуға, яғынған яки бір адам тиғен нәрсені жуып тазартуға жарамайды.

Құдықта яки бір ыдыста жана тұған қозы, яки адап құстың жұмыртқасы түссе, суды арамдамайды. Құдыққа ит, яки қасқыр сықылды арам хайуан түссе, тірі шығарса да, өлі шықса да ол құдықтың бар суын төкпей суы адап болмайды. Сондай өзі арам һәм сарқыты арам хайуан түскеннің бәрі солай. Егерде құдыққа адам, қой, сиыр сықылдылар түсіп өлсе, шірімей тұрып алып тастаса да бар суын төкпей, адалданбайды. Егерде сарқыты мәкруе хайуан яки торғай, қосаяқ, тышқан сықылдылар түсіп, шірімей шығарылса, онда отыз қауға су төгеді. Егер қосаяқ, торғай, тышқан сықылды нәрсе шіріген соң көріп шығарса, онда құдықтың бар суын төгеді. Егерде құдыққа түскен хайуан өлмей шықса да, құдыққа сиіп яки тышып жіберсе, онда да бар суын төгеді. Егерде құдықтың көзі бек молдығынан, яки апарып төгетүғын жері алыстағыдан суын біржола тауысуға шама келмесе, төкпей тұрғанда осы су пәлен шелек, яки пәлендей қауға шығар деп анық мөлшерлеп айтқан екі таза кісінің айтқанындау су төксе, адалданады. Құдыққа құрғак құмалақ яки тезек түссе, бек көп болса арамдайды. Онда бар суын төгеді. Егерде азғантай болса, арамдамайды. Және ішіп жүрген құдықтан бұрыннан жатқан бір өлексе қосаяқ, тышқан ол су тиғен ыдыстың бәрін таза суменен жуып, үш күннен бергі намазын қайта қаза қылып оқиды. Егерде онан беріректе түскені анықталса, сонан бергі намазын қайта оқиды. Адам менен еті адап хайуандардың бәрінің де сарқыты адап. Қасқыр, тұлкі, ит сықылды арам хайуандардың бәрінің жалаган, ішкенінен қалған су да, ас та арам. Мысық, та-

уық, қаршыға, бүркіт сыйылдылардың сарқыты макрук. Олардың ішкенінен қалған сұынан дәрет алу, ғасыл құйыну өзге су болмағанда дұрыс. Егерде ол мысық, қаршыға, бүркіт сыйылдылар бір арам нәрсені жеген соң, кешікпей жаласа, яки ішсе онда сарқыты арам болады. Есек пен қашырдың сарқыты кәдік. Онан басқа су жоқ жерде сол сумен дәрет алады да және дембі согады. Өзге су барда тіпті жарамайды. Әр хайуанның терлегендегі тери, сарқыты сыйылды болады. Сарқыты арам болса, тери де арам.

ӘР ТҮРЛІ ТЕРІЛЕРДІҢ ИЛЕУІ МЕН АДАЛДЫҒЫ

Адам мен шошқаның терісінен басқа барша терінің бері де илесе, адал болады. Жібігенде қайта шылғи қалыбына түспесе, өйтіп иленген тери на-мазга да дұрыс. Арам өлген өзі тегінде адап хайуанның терісі осындай шылғи қалыбына қайтпайтұғын болып иленсе, ыдыс қылуға жарамайды. Және заты арам хайуанды мысалы, тұлқі, қасқыр сыйылдыларды тірі күнінде бисмилла алла ақбар деп бауыздаса, еті желінбесе де, қан-сөлі тиген киім қол намазға бөгет қылмайды. Бауыздалмай, арам өлген, өзі тірі күнінде адап хайуанның жұні, тарамысы, сүйегі, мүйізі, тұяғы кепкен соң, адап болады. Еірақ ондай арам өлген хайуанның терісін илемей тұрып, яки анық кеппей тұрып сатуға, пайдалануға болмайды. Қуық, қарын, ішек – бұлар илесе адап болады.

НАМАЗҒА ЖАРАМАЙТЫН АРАМ, НӘЖІС НӘРСЕЛЕР

Нәжіс нәрселер денеге, яки киімге, яки жайнамазға тисе намазды бұзады. Ол нәжістер екі түрлі: кітапта біреуін ауыр нәжіс дейді. Біреуін женіл нәжіс дейді. Ауыр нәжіс дегені – арақ, бауыздау қан. Арам хайуан һем арам өлген хайуандардың қаны, сарысуы. Және сідік, бок. Және адамның қаны, сарысу, іріндері, адамның ауырлығы, тауықтың боғы, асыранды қаздың боғы. Тірі малдың, яки арам хайуанның қаны, сарысуы, іріңі. Бұлардың бері ауыр нәжіс. Мұндайлардан киім де, яки дене де жиырма тыындық күміс теңгениң ауданынан артық тисе, ол нәжісті жуып кетірмей тұрып, намазға жарамайды. Егерде жиырма тыыннан кішірек болса жарайды, әйтсе де жуған жақсы.

Женіл нәжіс дегені, адап малдың сідігі, арам құстың санғыруы сыйылды. Ондай женіл нәжістен киімнің төрттен біріне тисе, намазға жарамайды. Онан кем болса жарайды. Егерде исі сасық болса, бұларды жумай болмайды. Қайсысын болса да жуғанда шама келгенше түсін, исін кетіру керек. Тіпті, болмаса өз көнлін тазарды – ау дегенде қоясын. Етік сыйылды сығып жуа алмайтуғын қаттырақ икемсіз нәрсені жуғанда, сипап жуып, тамшы басылғанша коя тұрып үш мәртебе солай жуса болады. Бір нәрсенің нәжісі тиген жерін ұмытып қалса, қоңілменен осы жер шығар деп мөлшерлеп жуса болды.

ҒҰСҰЛ ҚҰЙЫНУ ТУРАЛЫ

Адамды жәніп қылып ғұсұл құйынуды парыз қылатұғын нәрселер үргашыға жатса да, иқтылам болса да, не себептен болса да адамның бойынан кетсе яки, бойынан кетпесе де жұмсақ басы кірсе, ереккек де, үргашыға да ғұсұл парыз болады. Үргашылар етек кірі токтап тазарғанда және бала тапқандағы пафас қаны тоқтағанда, ғұсұл құйыну керек. Бір кәпір мұсылман болса, ғұсұл құйыну керек. Кімге ғұсұл парыз болса да ұлы ғұсұл құйынбай тұрып, денесіне тиген нәжіс нәрсе болса, соны жуып, сонаң соң дәл намаз оқитуғындағыдай дәрет алу керек. Бірақ аяғын жумай-ақ ғұсұл құйынады. Ғұсұл құйынгандың басынан үш мәртебе су құйып, онан соң оң иығына үш, онан соң сол иығына үш құйып ақырында тамам денесіне түгел бір құйып құлақ, кіндік, һәм бір түгін калдырмай шомылып, ең соңында екі аяғын жуады. Шаштың түбінде су барсын, бірақ тұлымның арасын жазып жумаса да болады. Ғұсұлдың парызын ол ниет қылмақ және денесіне тиген нәжіс те жумак, аузы-мұрның шаймақ, барша денесін түгел жумак. Мұнан басқалары – сүнет.

ТАҢРАТ АЛМАҚ

Біздің казак таңратты тілі келмей дәрет дейді. Дәрет алғанда түзге отырган астын жуады. Онан соң екі қолын жуып, аузы-мұрның үш мәрте шайып, бетін маңдай шашынан иық астына шейін екі құлағына шейін үш мәрте жуып, екі білегін тірсегіне шейін үш мәрте жуып, басына, құлағы, мойнына масиқ тартып, екі аяғын тобығына шейін үш мәрте жуып, саусақтарының арасын да жуады. Дәреттің парыз ниет қылмақ бетін жумак. Екі білегін жумак, басына машық қылмақ, екі аяғын, сақалы бес тығыз болып түбінде су бара алмаса, сыртынан жуып масиқ қылмақ. Мұнан басқалары сүнет.

МАСИҚ ТАРТПАҚ

Егерде аяғын жуып, дәреті бұзылмай тұрып, мәсін яки таза етік кисе, сол дәреті бұзылып, дәрет алғанда мәсісін шешіп, аяғын жумай-ақ мәсігіне масиқ тартады. Масиқ тартқанда бармағынан басқа төрт саусағын сулап алып аяғының саусағының үстінен бастап аяқтың үстінен шейін тартады. Бұл масиқ үде отырган кісігে бір сөтке, яғни бір күн, бір түнге жолаушы журген кісігे үш сөткеге жарайды. Жолаушы деп үш күндік жерге баратұғын кісінін айтады. Яки онан алыс жерге баратұғын кісі. Егерде үш күннен жақын жерге баратұғын болса, ол жолаушыға есеп болмайды. Бұл масиқты сол уағдалы күннен асса, яғни үйдегі кісі бір сөткеден, жолаушы кісі үш сөткеден асқан соң шешіп жуады. Және мәсінің яки етіктің галошыменен тақасынан отіп аяқ

суырылса масик бұзылады. Және мәсі де яки етікті тобықтан төменгі жерде екі саусақтың бас сиярлық жыртығы болса, масик жарамайды. Шешіп аяғын жуады. Және етіктен, яки мәсіден су өтіп аяқ суланса, масик бұзылады.

ДЕМБІ ҚАҒУ ТУРАЛЫ

Тәјмам дегенді біздің қазақ тілі келмей дәмбі дейді. Даңада сүсыз ерде дәреті жоқ кезде намаздың уакыты болып қалса, суға жеткенше намаз өтіп кететүғын болып, төрт мың кезден жақын жерде су жоқ болса, дәмбі қағып намаз оқиды. Дәмбі деген таза жерге екі алақаның бір соғып, соныменен бетінің жуатүғын жерін сипайды. Және бір соғып екі қолын тірсегіне шейін жуатүғын жерін сипайды. Бұл дәмбінің паразы. Ол ниет қылмақ. Онан соң жер таза болмақ, қордалы тезекті жер, оттың орны, құлдің үсті жарамайды. Онан сонғы парыз бетін сипамақ, жерге соғып һәм және бір соғып қолын сипамақ. Білегін жалаңаштап сипамаса болмайды. Және анық таза жер болсын. Бұл дембіні, дәретті бұзатүғын нәрселер бұзады. Және суға жолыққанда бұзылады, біреудің, біраз ғана сүй болып оныменен дәрет алайын десе не өзі, не көлігі шөлдеп өлеңтүғын болса, дәрет алмай дембі қағады. Яки су барда құдық терендіктен яки болмаса басқа бір себеппенен суды алуға құдіреті жетпесе, яки бір науқас болып оған су тисе науқасы ұлғайып кететүғын болса, мұндайлардың бәрін де су жокқа қисап болып дембі қағып оқиды.

Ғұсул, дәрет, дәмбі үшеуін де ниет қылу керек. Ғұсулға қылуға ниет қылдым жынплікten тазалық үшін, яки таһрат яки тәјман қылуға ниет қылдым, хадистан тазармақ үшін дегендей және бұл ғұсул, дәрет, дәмбі үшеуін де жоғарғы айтылған ретін бұзбай ауыстырмай істеу керек және арасын үзбей, кешіктірмей істеу керек. Мысалы, бір кіші дәрет алғында бір жерде бетін жуып, онан соң өзге жерде, яки сол беті кеүіл құргап кеткен соң бір заманда білегін жуса, ол дұрыс дәрет болмайды.

Бұл ғұсул, дәрет, дәмбі үшеуін де жып болған бұзады. Ол жып деген қайтсе болатүғыны жогарыда айтылды. Дәретпенен дембіні түзге отырған бір жері қанап қан, ірің, сарысу шыққан бұзады. Ұйықтаған, осырған, жынданған, талған, мас болған, тісі қанаған, намазда тұрып дыбысы шығып күлген, қан құскан, ауыз тола өңге нәрсе құсқан осылардың бәрі дәрет пен дембіні бұзады. Дембіні бұлардан басқа су тапкан, суға құдіреті жеткен дін бұзады. Жып табылғанша және су жокта денеге, яки киімге бір нәжіс тисе, топырақпен шамасы келгенше кетіреді. Намазда дыбысы шығып күлген кісінің намазы да бұзылады, қайта оқиды.

НАМАЗДЫҢ ПАРЫЗ, УӘЖІПТЕРІ ҺӘМ НАМАЗДЫ БҰЗАТҰҒЫН НӘРСЕЛЕР

Намаздың парызы он төрт. Жетеуі намазға кіріспей тұрғанда, жетеуі намазға кірісken соң. Кіrіspей тұrғanдағылары: дененіз таза һәм дәреті болмақ. Кiim таза болмақ, оқитұғын орын таза болмақ. Әбүйір жабулы кiимді болмақ. Бұл ереккек кiндіктен тізеге шейін, үргашыға бет, қол, аяқтан басқасы жабулы болмақ. Және құбылаға қарап оқымақ, әр намазды өз уақытында оқымақ. Сол намазды окуға ниет қылмақ. Енді намазға кіrіскендегi жетi парыз: алғашқы құлак қаққанда алла ақбар дейміз. Түре келер орында түре келіп оқымақ. Рұумде еңкейіп ркуf қылмақ. Сәждे қылғанда екi алақанын маңдай, мұрын, екi ағының басын екi тізесін жерге қойып сәжде қылмақ. Әр рекгатда тұра келіп тұrғanда құранның біr аят оқымақ. Ақырғы алтхиятқа отырмақ. Һәм ретін ауыстырмай оқымақ. Осы айтылған он төрт парыздын біr де біrі қалса, намаз болмайды, қайта оку керек. Бұларға намаздан өз еркіменен шықпакты қосып он бес парыз дегендер де болған.

Намаздың он алты уәжібі бар: алғаш құлак қаққанда алла ақбардын өзін ғана айтпақ. Өзге такбіr қоспай төрт, яки үш рақғатлы намазды алғашқы алтхиятқа отырмақ. Ыхтиhat отырмақ. Ыхтиhat отыруға нысабын алтхият оқымақ. Ркуfпенен шәждә да біr тасбіf айтқанда мезгіл кіdіrmек әр уәжіptі ауыстырмай қылмақ. Аятta төрт яки үш рәғатты намаздың алғашқы еkі рәғатына оқымақ һәm алғашқы еkі рәғатты әлхамның өзін оқымақ. Және әлхамға біr ұзын яки үш қысқа аят қоспак. Әлхамды сүреден бұрын оқымақ. Жария қылар орынға жария оқымақ. Қапия қылар орында қапия оқымақ. Жанылып біr парызды кешіктірсе, яки біr уәжіptі қалдырса шәжде сәhy қылмақ. Имам аят оқығанда үюшyлар тіk тұrмақ. Өтерде кнут оқымақ. Екi жағына сәлем беріp, намаздан босамақ. Үйығандар имамның қылғанын қылмақ. Осы айтылған уәжіpterдің біrde біrі қалса яки біr парызды кешіктіrсе сәжде сәhy қалды. Жалғыz-ақ ркуfпенен сәжде біr тасбіf айтқанша тоқтамағанға сәжде сәhy жоқ. Үюшyлар иманнан бөлек сәжде сәhy қылмайды.

Сәжде сәhy деген ақырга ыхтиhattы урсәlә деген жеріне шейіn оқып имам болса, біr жағынан сәлем беріp, жалғыz болса, еkі жағына да сәлем берген соң, бетіn сипамай сәждеге барып еkі мәрте сәжде қылады да елтихатды түгел оқып, сәлем береді. Жоғарғы айттылған парызбенен уәжіpterден басқа намаздағы әр біr істердің бәri сүнёт. Олардын қалғанына сәжде сәhy қылынбайды. Бірақ әдейі қылдырса құnәkәr болады. Және мәстхптарда бар. Оны қылса сауап, қылmasa обалы жоқ. Намазда іstemek арам нәрселер көп. Олайда болса «Фахие кидани» деген кітапта он төртін айтқан. Олар мыналар: ауығзы бен бисмилланы жария қылмақ. Алхамның ағында амин дегенді жария қылмақ. Намазда тұrғанда бетіn бұrmaқ. Көкке қарамақ. Парыз.

үәжіп, намаздарда бір нәрсеге таянып оқымақ. Құлақ қаққаннан басқа да қол көтермек. Бір нәрсеге ишарат қылып ымдамақ. Рәкуғпенен сәждә да аяқ саусағын жерден көтермек. Елтихитда екі аяғын да тік шаншып отырмак. Киімі не денесі, яки бір нәрсемен ойнамақ. Әдейі бір уәжібін қалдырмак. Бұйырылғаннан артық тасбіг такбр айтпақ. Сәлем бермей тұрып, намаздан шыққан кісінің қылышын қылмақ. Отырудан басқа намазда канут дұғасын оқымақ.

Бұлардан басқа елу тоғыз нәрсені мәкрue деп жазған. Оны «Махит» деген кітапта арам деген. Түкірмек, сіңбірмек деген сықылдылар бәрі де намаздағы кісі қылмайтығын нәрселер.

Намазды біржолата бұзатұғын нәрсе бессеу: сөйлемек аз болса да сөзге келмесе де құлмек. Мұны өзі есітсе, намаз бұзылады. Қасындағы кісі есітсе, намаз дәреті бірдей бұзылады. Көп ісін қылмақ бұл екі қолыменен бірдей істеген, яки бір қолыменен уш мәрте намаздан басқа ісін қылған намазда әдейі дәретін сындырмақ. Егерде қапыда дәреті сынса, үндемей барып дәрет алып, сол қалған жерінен оқыса болады. Намаздың бір парызы әдейі, яки жаңылып қылдырмақ. Яки ұмытса да, бір парыз қылған соң қайта оқымаса болмайды.

НАМАЗДЫҢ УАҚЫТТАРЫ ҮӘМ НАМАЗ ОҚЫМАЙТҰҒЫН УАҚЫТТАР

Ерте намаздың уақыты таң білінгеннен бастап, күн шықпай тұрып бесін намазының уақыты түс ауганменен күн еңкейгенше. Яғни күннің төрттен үш есесі өткенше. Онан соң екіндейнің алғашқы уақыты кіреді. Екіндейнің уақыты күн батудан екі сағат бұрын басталып, күн батпай тұрып, намазшамның уақыты күн батқаннан бастап, шапак батқанша. Ясих намазының уақыты шапақ батқаннан таң білінбей тұрып, уатр намазының уақыты ясих намазыменен таңын арасында.

Енді намаз оқымайтығын үш уақыт бар. Бірі таң намазынан күн әбден шыққанша. Бірі тал түсте сағат он екіде. Егер сағат жоқ болса, көленке турған темір қазық астына түсken кездे. Енді бірі екіндейден күн батып болғанша, яғни екіндейменен ақшам намаз арасында. Бұл үш уақытта еш намаз оқылмайды. Кітапта бұл уақыттарды зауал дейді.

НАМАЗҒА АРТЫНАН КЕЛП ҰЙЫҒАНДАРДЫҢ ЖАЙЫ

Егерде біреу таң намазының сүнетін оқыса, имамға үйи алмай қалатұғын болса, сүнэтті қалдырып парызға үйіп оқиды. Сүнет онда біржолата қалады. Егерде парыздың соңғы бір рекагатына жетерлік болса, сүннетті

оқып парыздың қалған бір рекағатына ұйып, имам сәлем бергенде, түрегеліп алқам сүре оқып бір рекағат намазын түгендеп, елтихат оқып сәлем береді. Егер біреу үш рекағат парыздың бір рекағатын оқып қойған соң келсе, екінші рекағатқа ұйып имам не қылса соны қылады да , имам сәлем бергенде сәлем бермей түрегеліп әлхам сүременен бір рағат оқып елтихат оқып сәлем береді. Егерде үш рекағат оқып қойғанда келсе, онда қылған рекағат ұйып имам сәлем бергенде, сәлем бермей тұрып кетіп әлхан сүре оқып, олрекағаттың аяғына елтихатқа отырып, урсулегеше оқып және түрегеліп және әлхам сүре оқып, ақырында әлтихатты түгел оқып, сәлем береді. Егерде төрт рекағат парыз намаздың бір рекағатын оқып қойғанда келсе, екінші рекағатта имамға ұйып, имам не қылса соны қылып, имам сәлем бергенде, сәлем бермей түрегеліп әлхам сүре оқып, тамамдайды. Жоғарғыдай егерде төрт рекағаттың екеуін оқыған соң келсе және сәлем бергенде түрегеліп, екі рекағатты да әлхам сүре оқып, алғашқыда отырмай, соңғыда елтихатты түгел оқиды. Егерде үш рекағатын оқып қойған соң келсе және сәлем бергенде түрегеліп алғашкы да әлхам сүре оқып, ол жолы отырып алхiamды урсулегеше оқып түрегеліп және әлхам сүре оқып ол жолы отырмай және соңғы рекағатта әлхамның өзін ғана оқып, елтихат оқып сәлем береді.

ҚАЗА НАМАЗ ЖАЙЫ

Қазага қылған намазды жоғарғы айтылған намаз оқылмайтығын үш мезгілден басқа қай кезде оқыса да болады. Ерте намазды қазага қалдыrsa, тұсke шейін сұнётін қосып қаза қылады. Онан қылса оқымайды. Бесін намазды алғашкы төрт рәкғат сынды оқыса, иманға үйі алмай қалатұғын болса, сұннетті қоя тұрып, парызға ұйып, сұннетті артынан оқиды. Парыздың жартысына жете алатұғын болса да сұннетті мұнда қоя тұрады, осы айтылған ерте намазыменен бесіннің сидисынан басқа ешбір сұннет намаз қаза қылынбайды. Парыз намаздың қазасын жасырын онаша жерде оқыған жақсы. Қобінесе ясихпенен утырдың арасында оқиды.

ҚАСАР ОҚЫҒАН ЖОЛАУШЫ ТУРАЛЫ

Керуен жүрісіменен яки жаяу жүріспенен үш күндік жерге бармақшы болған жолаушы аулынан былай шыққан соң, төрт рекағат парыз намаздарды екі рекағат қылып оқиды, бесін екіндіде ясиф намаздың қасар парызын оқымаққа ниет қылдым депті. Егерде бұл қасар окушы біреуге ұйып оқыса, сол ұйыған кісі түгел оқитұғын кісі болса, соныменен бірге түгел оқиды. Егерде қасар оқымайтығын кісі қасар оқитұғын кісіге ұйып оқыса, қасар окушы имам сәлем бергенде, қасар оқымайтығын ұйығандар түрегеліп, қалған екі рекағатын өздері имамсыз оқиды. Әлхамменен сурені оқымай, үндемей

тұрып, онан соң рәкуғ һәм сәждे қылып, елтихат оқып, намазын бітіреді. Бірақ қасар оқитұғын кісі имам болмақшы болса, мен қасар оқимын деп айтуы керек.

ЖҰМА НАМАЗ МЕШІТ БАР ЖЕРДЕ

Мешіт бар жерде бесін намазына жұма намазы деп оқылады. Ол жұма намазы он сегіз рекағат болады. Әуелі мешітке кіргенде, екі рекағат тахиа әлмешіт деген намазды оқиды, имамға ұйымай енді азан айтқан соң, жұма намаздың төрт рекағат сүнетін оқиды. Ұйымай мұнан соң имам мінберге шығып, күтпа оқиды. Оны тыңдамақ уәжіп күтпадан соң такбір түсіріп, жұма намазының екі рекағат парызын имамға ұйып оқиды. Оны да тыңдамақ уәжіп. Мұнан соң жұманың төрт рәкағат сүнеті деп ұйымай, төрт рәкағат сүнет оқиды. Онан соң ақырғы әуелі, яғни бесін намазының төрт рекағаты деп ұйымай оқиды. Ақырында осы уақыттың екі рекағат сүнеті деп ұйымай оқиды.

ЕКІ АЙТ НАМАЗЫ МЕШІТ БАР ЖЕРДЕ

Айт намаздарының уақыты күн наиза бойы көтерілгеннен түске шейін дұрыс. Әлни ниет қылдым ораза айтының, яки құрбан айтының намазын өтемекке барша уәжіп такбирлері мен ұйыдым, имамға алла ақбар деп құлақ қағып қол кусырады. Сүбіханың оқып және аллақбар деп құлақ қағып, қолын кусырмай қоя беріп және аллақбар деп құлақ қағып, үш мәрте солай қылады да, соңғыда қол кусырып, имам әлхамменен сүрені жария оқиды. Ұюшылар тік тұрады да рәкуғ сәжде қылып түрегеліп, қол кусырып имам және әлхамменен сүрені жария оқып болған соң, бастапқы рекагатында үш мәртебе алла ақбар деп құлақ қағып, төртінші алла ақбар деп рәкуғға барады. Онан соң кәдімгі намаздай сәждә елтихат қылып сәлем береді.

ҚҰРБАН ШАЛҒАНДА ӘРКІМ ӨЗІ ОЙЫНДА ОҚИТҰҒЫН НАМАЗЫ

Құрбаның бауыздаган соң, дүние сөзін сөйлемей, үндемей келіп екі рекғат намазды ешкімге ұйымай жалғыз оқиды. Екі рекғатта да бір әлхам он құлқуалла оқып, рәкуғпенен сәждаларына мына бір дұғаны оқиды: «Субхан алла халқ алнур субхан манһау қатимғали гулнапс бәма касапад».

Бұл намаз парыз уәжіп болмаса да құрбан артынан тілек әлбет оқыған жақсы.

ЖАНАЗА НАМАЗЫ

Жаназа намазы парыз, бірақ біреулер оқып, өзгелердің мойнынан түседі. Оқығаның сауабы көп. Жаназа намазына ниет қылганда, әлініниет қылдым, жаназа намазын өтемеккे барша такбірлерімменен ұйыдым имамға десе болады. Соны айтып алла ақбар деп құлақ қағып, қол қусырады. Сұбхандығына түгел оқиды да және алла ақбар дейді. Онда қолын қозғамайды. Елтихаттың урәсуладан кейінгі салауаттарын түгел оқиды да және алла ақбар дейді. Онда да қолын қозғамай онан соң мына бір дұғаны оқиды да және алла ақбар деп екі жағына сәлем беріп, намаздан босайды. Соның бәріне түрегеліп тұрады. Жаназа дұғасы мынау: «ей алла тағала, жарылқа біздің тірілерімізді, өлгендерімізді. Қорнеу тұргандарымызды һәм мұнда жоктарымызды, кішімізді, үлкенімізді, еркегімізді һәм ұргашыларымызды. Ей, алла тағала, біздің тірілерімізді ислам дінінде тірі жүргіз, өлгендерімізді имамменен өлгіз. Ей, алла тағала, бұл өлік сауапты болып өлген болса, сауабын көбейт. Егер құнәлі болып өлген болса, құнәсін кешіре гөр», – деген. Егерде осы дұғаны айта алмаса, мағынасын айтса да болады. Жаназа намазының ниеті де басқа, парызы төрт тәкбири. Өзгесін, тіпті білмесе төрт мәртебе алла ақбар деп айтса болады. Өлік ер жеткен кісі болмай нәресте бала болса, жоғарғы дұғаның орнына мына бір дұғаны оқиды: «Алаһим ажанааллд ләна парата уа әжанааллу ләна ажре уазнира уа ажанааллу ләна шафға уа мушаффқа».

ОЛІК ЖАЙЫ

Кімде кім өлер жолға жетсе, қалғандарға өсиет айту һәм насихат айту керек. Аятта айтқан: «Парыз қылды алла тағала қашан біреуіңіз өлімге таянсаныз, мал жиһазыңыз қалса, ата-аналарыңызға һәм жақын туысқаныңызға өсиет қылыңыз. Гаділдікпенен парыз болды бұл құнәдан сақтаушыларға»¹», – деген. Бұл өсиет деген әуел борышы бересіні болса соны бер десін. Һәм біреулері ренжіткен болса, соны кешу сұрасын. Онан соң мирав қылған малды шаригат жолыменен бірін-бірі зорлық, яки айла қылмай ал десін және підия садақа бер десін. Қаж қылмаған болса, бедел қаж бер десін. Бірақ мұнда жабдықтарына малының үштен бірінен артық айтуға жарамайды. Малының үштен бірі қанша болса, соныға өз жабдығына ұста десе болады. Егерде борышы малынан кем болса, борышын төлемей тұрып, ешнәрсе ұстаяға болмайды. Және өлімге таянған кісіге әлбетте ренжіткені болса, уағири хақыларыңыз болса, кешуіңіз керек. Оның үшін онан ғарип бишара кім бар. Әне өзіңізге де алла тағала кешер және ондай өлтелі жатқан кісі өзін мыса қылып, қалғандарға насихат айту керек. Қалғандар сондайдан ги-

¹ 2 – Әдеп сүре такире

брат алып кісі хақы һәм басқа құнәлардан тыбылуға қам қылу керек және ол өлімге жақындаған кісі «Лаиллаһа илалла Мұхаммед расул алла» деген сөзді айта білу керек. Мұның мағынасы осы кітаптың басында айтылды. Сол мағынасын біліп, көңлімен шын нанып айту керек. Егерде мағынасын білмесе, «Құдай бір, Құран шын, пайғамбар хак» деген сөзді айту керек. Егерде иман айтуға ол кісінің халі келмей бара жатса, бір оқыған адам «Лаиллаһа илалланы» құлағына анықтап отыруы керек. Ол кісі оның мағынасын білмейтүғын кісі болса, «Құдай бір, құран шын, пайғамбар хак» дегенді айтып ұқтырып отырсын. Бірақ былай айт демесін. Бек нашарланған кезде, аяғын құбылаға жіберіп, жүзін құбылаға қарсы жатқызу керек. Құранды жақсы оқитүғын бір молда бес шарифті оқып отыру керек. Жаны шыққанша, иманды құлағына анықтап отыру керек. Зинһар, сол кезде дабырлаған жылағанды қою керек, өз күнәнды ойыңа түсіріп, өліктің де күнәсын кеш деп алла тағалаға тәуба қылып тілекпен отыратүғын уақытыңыз ол емес. Зинһар, тиіп-қашып қана ішінізден алладан тілек тілеп отырыңыз. Оның да өзінің жанды күнәмизды кеш деп, әбден жаны шығып болған соң, қол аяғын түзеп, аузы менен көзін ептең қана жұмғызып, үстіне өлікті қоятүғын тақтайды мүмкін болса жақсы иісті нәрсемен істендеріп, киімінің һәммесін алып, абұйырын бір нәрсемен жауып қоясыз. Іші кеүіп кетпеске үстіне жапқан нәрсені сыртынан бір ауырлау кірпіш, яки тас сыйылды нәрсеменен кіндігінен азғана жоғарырақ бастырып қоясыз. Тірі кісіні қандай ептең ұстасаңыз өлгенді де сондай ептең қана ұстап қозғайсыз.

Өлікті жуғанда, қолға бөзден қолғап киіп, әуелі астын жуып, бетін жуып, дәрет алғызып, аяғын кешіктірмей тез жуып, мүмкін болса басын, сақалын қатаны деген шөппен жуып, он жағына жатқызып, сол жағын жуып, денесінде су тимеген жер қалдырмайды. Жуып болған соң, шалқасынан жатқызып, қарнын төмен қарай баса сипайды. Сонда артынан, астынан бір нәрсе шықса, оны жуып тазалайды. Өзін қайта жумайды. Мұнан соң таза бөзбенен сұртіп құргатып, кебіндейді. Шашын, сақалын тарамайды. Сәжде жерге тиетүғын сегіз жеріне иісті нәрсе шашқан жақсы. Шаш, тырнак, ешнәрсесін алмайды. Түскені болса, кебін арасын салып жібереді.

Кебін деген ереккек үш қабат, ұргашыға бесеу болады. Ереккек әуел азар дейді. Бастан аяққа шейін жетеді. Екінші қамыс жауырыннан аяғына шейін, үшінші ләфап о да бастан аяққа шейін болады. Ұргашыға бұл ол алу бауынан басқа хамар деген бүркеншік қыладады. Басынан емшегін әбден жаپқанша және харка дейді. Оныменен емшегін орайды. Көлденені қолтықтан тізеге шейін.

Егерде кебін ашылып кетеді деп қауіп қылса, әр жерден байлаң қояды да қабырға салған соң, шешіп алады. Қабырды қазғанда мүмкін болса лакат

қылу керек. Лакат деген қабырды тік қазып барып, қыбла жағынан кісінің денесі сиярлық қуыс қылып өлікті соған қояды да, бер жағын тас, яки кірпішпенен қалап бекітіп, топырақты тік қазған қабырға қайта толтырады. Қабырдың қорғаны берік болып қасқыр һәм басқа хайуан өлікті жейді деп қорықпағанда, қабырды кірпішпен сандықтамай, топырағын томпитып жалдан үйіп қойған жақсы.

ОРАЗА ЖАЙЫ

Әр жылда рамазан айында ораза тұтпак парыз. Оразада кісі күндіз еш нәрсені ішіп-жемейді. Күндіз ұрғашыға жатпайды. Темекі тартпайды, насыбай атпайды. Сағыз да шайнамайды.

Рамазан айын көріп ұстайды. Болмаса көрдім деп бір кісі қуәлік ант берсе, күн бұлттырақ болса, соның антыменен ұстайды. Бірақ олайша ұстаганда отыз күнге толған соң, ай көрінбесе, ашпай отыз бір күн ұстайды. Егерде оразаның басында екі кісі яки бір еркек, екі ұргашы ай көрдік деп ант берген болса, отыз күн ұстаган соң, бұлт болып, ай көрінбесе де ашып жібереді. Егерде бұлтсыз ашық болса, көп кісі көрмей яки әр жақтан көрдік деп хабар келмей ашпайды. Бірақ шығбанды анық отызға толтырып ұстаган болса, отызға толса ашады. Егерде рамазан айын ешкім көре алмаса, не көрген анықты хабар болмаса, онда оразадан алдыңғы айды отызға толтырып, соナン кейін ұстайды. Бірақ есіңізде болсын, кітапта айды көрген күні бірі деп санамайды. Ертең бірі деп санайды. Сол себептен ораза айын көретүғын күні ораза бола алмайды. Бұғін кешке көрсे, ертең ораза болады. Сол сықылды оразада бұрынғы айды көрген күннің ертеңінен бастап, сиңип отызға толтырып, отыз бірінші күні берік болады. Егерде оразадан алдыңғы шағбан айының басы ашық біліне алмаса, онан бұрынғы рәжаб айында отызға толтырып һәм шағбанды да отызға толтырып, соナン соң ұстайды.

Құрбан айы да осы сықылды. Егер құрбан шалатүғын залқижа айының басын біле алмаса, алдыңғы зәлқагатды отызға толтырып санап, онан соң залқажының кітапша оны күні құрбан шалады. Егерде залқагиданың да басы белгісіз болса, онан бұрынғы ауыз ашқан шуал айында отызға һәм зәлқагатды да отызға толтырып, соナン соң залқажаның кітапша он бірі күні шалады. Осы айды отыздан толтырганға пайғамбарымыз бір ай ескірмейтүғын жиырма тоғыз. Бір ай отыз дегені бар. Және кай күні ораза болсаныз, сол күні құрбан шаласың. Яғни жұма күні берік болсан, жұма күні құрбан болады дегені бар деп кей молдалар айтатүғын болады. Олай емес, отыздан толтырган дұрыс. Және күнтізбе һәм басқа есеп ғылымына қарағанда, бір айды жиырма тоғыздан бітіріп санаған тұра сықылды болса да, отыздан толтырмай болмайды. Бұл сөзіме сенбеген кісі «Фатих әлхадир» деген кітаптан қарасын. Егерде бір талай айлардың басы белгісіз болса, онда бәрін де отызға толты-

рмайды. Олай болғанда Хазірет Ғалиден руаит қылынған былтырғы оразадан төрт күн өтіп бесінші күні тұтсын деген дұрыс болар. Вә уалла ағлам ол мынау: мысалы, былтыр жұма күні ораза болған болса, сенбі, жексенбі, дүйсенбі, сейсенбі, төртеуін қалдырып, бұл жылы сәрсенбі күні ораза болады. Бүйтіп ұстаған кісі отызға толмай ашпайды, ай көріп қылмаса, ай көрінсе, қашанда болса ашып жібереді. Егерде оразаның бір күні кем болса, оразаның басында көрінген анықталып, күн кем болса, онда да басында ұстағаны анықталғанда, бірақ күні кем болып жиырма тоғыздан біткені білінсе, бір күн қаза. Өйтіп анықталмаса, екі күн қаза төлейді. Ораза боларда ай көре алмай, өзгелер көрген шығар деп қәдіктеген кісі өртеннің тұске шейін тاماқ жемей берік болу керек. Оған шейін кеше ай көрді деген анық хабар сол күні ниет айтып, ораза болады. Егерде хабар келмесе, ашып жібереді. Егерде тاماқ ішіп қойған соң, түстен кейін хабар келсе, қалған күнге күн батқанша тاماқ жемей қояды да соңыра бір күн қаза ұстайды. Жалғыз өзі ай көрген кісі өзінен басқа көрген кісі жоқ болса, оразаның басында да һәм аяғында да берік болады. Егерде анық өзім көрдім ғой деп оразаның аяғында ашып жібересе, бір күнге бір күн қаза төлейді. Оразада әдебі ашып жіберген кісі бір күнге алпыс күн кәфара ұстап, яғни тұтас екі ай ораза ұстайды. Халсіз, ауру, халі келмейтүғын шал, кемпір, үш күндік жолға шыққан жолаушы – бұлар ұстамаса да болады. Бірақ жолаушы тым қынышылық болмаса, ұстаған жақсы. Және жолаушы үйге келген соң, ауру кісі жазылған соң қазасын ұстайды. Шал менен кемпір әр күн үшін пітір, садақасындей бидай береді. Фахиреге және буаз қатынның баласына, яки емшекте баласы бар қатынның баласына өзі ораза болғаннан зиян келетүғын болса, бұлар ашық болады да, артынан қазасын ұстайды. Аса шөлдеп, не қарны ашып, өліп кетерлік болған кісі де ашып жіберіп, күніне күн ұстайды. Жаңылып яки ұмытып ашып жіберген кісі артынан тاماқ ішпей қояды да, күніне күн қаза төлейді. Үргашылар бала тапқан қаны тазарғанша, һәм етек кірі келген кездерде оразаны ашып жібересе, артынан қаза қылса болады. Бірақ ол кездегі намаздарын қаза қылып оқымайды. Және оразада шама келгенше, күнәдан сактану керек. Қалай болса солай күнәдан тыилмай аузына не келсе соны сейлеп жүргендегі ораза сауапты болмайды. Бәлкім қабыл да болмас деген қауіп бар.

ЗЕКЕТ ЖАЙЫ

Кой, ешкі екеуі жиылып қырыққа толса, бір жылдан соң сол қырықтан кем болмаса бір қой зекет бересіз. Жұз жиырмага шейін одан бір қой асса да екі қой береді. Екі жүзге шейін онан және бір қой асса үш бір қой зекет береді. Үш жүзге шейін мұнан соң жұз басына бір қой зекет береді, жүзден кеміне бермейді. Мысалы, төрт жүз тоқсан тоғыз болса төрт қой береді. Зе-

кетке орта қой, яки орта қойдың бағасы беріледі. Қайсысы алушы пакырға пайдалы болса соны берген жақсы. Әр малдың бәрі де солай.

Сиырдан отыздан кемге зекет жоқ. Отыз болса бір тайынша береді. Қырықтан – бір құнан сиыр. Алпысқа шейін алпыстан екі тайынша береді. Жетпістен сексенге шейін тайынша, бір құнан сиыр береді. Сексеннен тоқсанға шейін екі құнан сиыр. Тоқсаннан жүзге шейін тайынша яки бағасы.

Түйеде бестен кемде зекет жоқ. Бес түйеге бір қой зекет береді. Жиырма түйеге шейін әр бес түйеден бір қой, жиырма бес түйеден бір ұргашы тайлақ. Отыз алты түйеге бір құнанша ұргашы түйе. Қырық алтыға дөнежін інген. Алпыс бірге бесті інген, жетпіс алтыға екі ұргашы тайлақ. Тоқсан бірге екі құнажын түйе.

Жылқының зекеті – мінгеннен артылғанына беріледі. Ақшага бағалап қанша болса да қырық сомнан бір сом беріледі.

Кай мал болса да ерекк, ұргашысы аралас болса, зекет беріледі. Мысалы, тоқсан тоғыз ерекк бір ұргашы болса да, яки ылғи ерекк болса да саудага салатұғын инеті болса, зекет беріледі. Және зекет жыл сайын беріледі. Жылдың басы менен аяғында зекет беруге *тоса, болғаны, ортада кемігени, артқаны есем емес*. Малдың төлі яғни баласы жылға жасы толмаса да, үлкендеріменен бірге есептеліп кетеді. Бірақ зекетке үлкені беріледі.

Бидай, тары, сұлы дегендегі егіндерден оннан бірі беріледі. Мысалы, он қадақтан бір қадақ. Он пүттән бір пүт.

Ақшадан жиырма сегіз сомнан кемде зекет жоқ. Ол жиырма сегіз сомнан алпыс бес тын зекет береді. Есебі қырықтан бір – қырық сомнан бір сом. Қанша болса да сол есебімен береді.

Зекет түк малы жоқ кісіге береді. Нәм малы зекетке толмайтұғын кедейлерге береді. Үйінде малы болма, жақсылық жолда жүріп, мұқтаж болғандарға береді. Малынан борышы артылып, төлей алмағандарға береді. Оқу, ғылым іздеп, қаражаты жетпей түргандарға береді. Біздің жерде беретұғындар солар. Мұсылман патшалы жерде бұлардан басқа кәпірменен соғысқа баруга қаражаты жетпегендеге, малыменен болсын сатып алмақшы болған құлға нәм әдейі зекет жиуға қойылған зекетшіге береді.

ҚАЖ ТУРАЛЫ

Каж қылуға қаражатты да нәм үй-ішінің нәпақасына да малы жетерлік байларға ғұмырында бір мәрте қаж қылмақ парыз. Және жол аманшылық болмақтығы шарт. Егерде жол қауіпті болса, тоқтай тұрады. Қаждың үш парызы бар. Әуелі ахрам байламақ. Ол ахрамды байлайтұғын орындары бар. Оны михат дейді. Кай жақтан Мекеге барса да, тұсындағы михаттан өтпей тұрыпахрам байлайды. Михаттан өткен соң байлаған ахрам дүрыс болмайды. Екінші парыз ғарапа құнінде, яғни құрбан шалатұғын құннен бір құн

бұрын қарапатта күнінің таңы атқанша, сол ортада азғана тұрса да, парыз мойнынан түседі.

Ушінші парыз – құрбан шалуға дұрыс үш күннің бірінде қағба аллана жеті айналып тауап қылмақ. Осы айтылған үш парыздың бірі қалса, қаж болмайды. Қаждың бес уәжібі бар. Әуелі мұздапада тұрмак құрбан күнінің ерте намазынан соң, азғана тұрса да болады. Екінші уәжіп сәпа менен меруа арасында жеті мәртебе сағи қылыш жүрмек. Ушінші уәжіп мынада шайтанға жеті тас атпак. Төртінші құрбан шалса шалып болған соң, ахрамнан шыққанда шашын алдырмақ. Яки қырықтырмақ. Бесінші уәжіп – қайтарда амандақсан ниетте болып, қағба алланы жеті айналып тауап қылмақ. Мұнан басқа сұнэт масқиплары көп, бірақ оларды қылса, сауабы көп, қаж қылмаса да қаж болады. Парыз қылса, тіпті қаж емес уәжіп қылса да кемшілігі болғаны болады.

Қаж жолында жүргенде, әсіресе ахрамда жүргенде, сактанаңлық ісі көп. Ахрамда жүргенде ұрғашыдан һәм барша күнәдан, ұрыс-жанжалдан, құрбаннан басқа жанды нәрсе өлтіруден, не өлтіруге ишара қылудан қатты сақтану керек. Және істі нәрсе жағыну, тырнақ алу, бір қылды түсіру, бір кекдір басых жиудан қай жеріне болса да башмақтан басқа киім киоден, сәлде ораудан, бір көк шөп, яки жерге біткен ағаш болсын, сондайларды үзіп сындырудан осындейден бек қатты сақтану керек. Әсіресе, күнә іс, ұрыс-тлас һәм ұрғашыға жатқаннан қатты сақтық керек. Аятта: «Ұрғашыға жатпақ, бұзакылық, күнә қылмақ. Жанжал шығармақ, қаж жолында бұл дұрыс емес», - деген.

Ахрам байлағанда, ниет қылмай болмайды. Егерде жалғыз ғана парыз қажды ниет қылса: «Ей, алла тағала, мен қаж қылуға ниет қылдым. Қаж қылмақты маган жеңіл қыл һәм қажымда қабыл қыл», – деген болады. Егерде құран болса, яғни құран қаж деген парыз қажбенен ғұмырына бірге ниет қылған болады.

Егерде қаж тамтық болса, яғни басында жалғыз ғана ғұмырын ниет қылса: «Аллаһим анни уаридалнаж фанассрули уа табил мәнниә, – деп ниет қылады. Ахрам киген соң тәлбие айтады.

Бұл тәлбиені әрқашан қажылар біріне-бірі жолыққанда оғары шаққанда, тәмен түскенде, бір халден бір халге ауысқанда айтып жүреді, ахрамда жүргенде.

Жоғардағы айтылған ахрамда жүргенде қылма деп тыыйылған нәрсеслерді ұмытып істеп койса, әр қайсысының әр түрлі кафарті бар. Кейбіреуін қылғанға түйе, яки сиыр құрбан қылмақ, кейбіреулеріне қой құрбан уәжіп болып, кейбіреуіне садақа уәжіп болады. Оларды кітаптан қараныздар.

ҚҰРБАН ШАЛМАҚ

Зекетке малы толған кісіге жылында құрбан күні бір кой шалмак уәжіп болады. Өзіне тиісті байынан бөлек малы болса, қатыны да һәм сүнетіне басқан, яки бір мирастан тиген жас баласының малы болса, зекетке толымды болса оған да құрбан шалмақ әкесіне уәжіп. Біреу өлсе, қатыны һәм ер жеткен балалары яки әке-шешесі қалса, шаригат байынша малын мирас қылыш болғендеге, әр қайсысына зекетке толарлық мал тиетүғын болса, бәріне де құрбан шалмақ уәжіп болады.

Құрбанға кой менен ешкінің он екі айды бітіріп, он үшінші айға кіргені жарайды. Койдың алты айдан өтіп, жеті айға кірген тоқты жарайда деген нашар сөз. Оны шалуға жармайды, себебі енесімен бірдей болса жарайды деген. Ол енесіменен бірдей болмайды. Оған қарамай, әжептәуір жарайды деді гой деп шала берген жарамайды.

Сиырдың жиырма бесінші айға кіргені жарайды. Түйенің алты жасқа кіргені жарайды. Бір кой бір кісіге жарайды. Түйе менен сиырдың біреуі жеті кісіге шейін жарайды, онан көпкө жарамайды. Құлағының яки құйрығының үштен бірінен көбірегі жоқ болса, жарамайды. Жілігі татымайтүғын арық мал, шалатүғын жерге басып бара алмаған ақсақ қаттырақ ауру мал жарамайды. Құрбанды құрбан айттың үш күнінің қайсысында шалса да дұрыс. Бірақ алғашкы күн жақсы, онан соң орта күн, онан соң аяқ күн. Құрбан айының басы көрілмесе, алдыңғы айды отызға толтырады. О да көрілмесе, онан бұрынғы айды отызға толтырып, ауыз ашқан күн менен құрбан шалған күнді қосып, ауыз ашқаннан жетпіс күн дегенде шалады. Бұл туралы ораза жайын айтқанда, айтылған құрбанның айттың үштен бірін шикідей жарлыларға беріп, бір есесін келгендерге беріп, бір есесін өздері жейді. Терісін бишарата береді. Яки көп пайдаланатүғын нәрсеге сатады.

МАЛ БАУЫЗДАМАҚ ҺӘМ АДАЛ МАЛДЫҢ АРАМ НӘРСЕЛЕРИ

Мал бауыздаганда, бисмилла алла ақбар деп өндіршек пenen жұтқынның арасынан бауыздайды. Түйені өндіршектен бауыздайды. Бауыздаганда өңеші-кенірдек екі куре төртеуін кияды. Ушеуі қыылса халал, екеуі қиылса, харам болады. Жұлынды жаны бар күнінде кимайды, онда мәкру болады. Жұтқын кеуде жакта қалса да мәкру болады. Бауыздаудың шарты – бисмилла айтпақ. Төрт тамырды қимақ өндіршек пenen жұтқан арасынан бауыздамақ, соны білсе үргашының, баланың бауыздаганы бәрі халал. Бауыздауын қыблага қаратқан жақсы, бірақ қаратпаса да халал болады. Бір хайуан құдыққа, яки бір қыын жерде болып, бауыздауга қолы жетпей яки бауыздауы табылmasa қай жерінен болса да найза, яки балта сықылды бір нәрсеменен

жаралаганда, бисмилла алла ақбар деп жарадаса, сол жарадан өлерлік қылса, ол мал халал болады. Бауыздаған халал малдың бок, сідігі, бауыздау қаны, қамшысы, ені, сарпайы менен көтен аузы, жатыры, өт, қуықтара бездер – бұлардың бәрі харам болады. Жұлын, миы, тірі малдың аузы, талақ – бұлар мәкіру. Басты үйткенде езуін тіліп үйтіп, яки тісін қағып, тісінің түбіндегі жынды тазалау керек. Және ішек, қарын, жұмыршактарын қатты ысқылап тазалау керек. Қозыдан шықкан мәйек жуып алса – халал.

Ұрлық ет не қылып бауыздаса да харам. Оның себебі бисмилла аллаақбар деп бауыздаса, харамға бисмилла айтқан соның өзі қәпір болады. Мұсылманның қәпір болғаның бауыздағаны харам. Егерде бисмилла айтпаса онан да харам. Біреуге бауыздатса, харам малды халал деп бауыздатқан сықылды. Онда да харам. Осы ұрлық малын бисмилла деп бауыздаса, қәпір болмайды деп «Фахаит» кітабының шархына шарх жазған Рамазан афанды деген кісі айтқан екен. Оның сезі нашар көрінді. Себебі харамадығына харап лафир деп харамды екі бөледі де харамлафира бисмилла айтқан кісі қәпір болмайды дейді. Харам қатты лафириңе мәкру қысабына кіргізген болады.

Аятта харам деген нәрсөн халал деген аятқа нанбаған болады. Бұл туралы бұл кітапшаға сыйғыза алмаспаз. Хадыми рахмет алла Фалияның «кри-салы бисмилла» деген кітабынан қараныз. Харам болады да бисмилла айтқан кісі қәпір болады. Оллан ағлам.

Шегіртке мен балықты бауыздамай-ақ жей береді. Буаз малдың ішінен шыққан баласы тірі шығып бауыздаса, халал болады бисмилла менен, егерде өліп шықса, харам болады. Енесін бауыздаған баласына бауыздау болмайды.

АҢ АУЛАМАҚ

Аң ауламақ обал емес. Бірақ соған айналып жүріп парыз, уәжіп, ғибадат қалса, обал болады. Аң атқанда, бисмилла алла ақбар деп атып дағды қылмақ керек. Сөйтіп бисмилла айтып атқан соң, өзің еш нәрсеге айналмай, барғаныңша өліп калса, халал болады деген. Онда дәл қадап атқанына тимей, өзге біреуіне яки екеу үшеуіне тиіп, жеткениңше өлсе де халал деген. Бірақ мылтықтың оғын өткірлігі жоқ деп бундақа деген домалақ балшыктан жасап ататұғын нәрсеге үқсатып «Иbn ғабдин» деген кітапта мылтықпен атқан аң өліп, бисмилламенен атса да харам дейді. Оған үш түрлі сөз айтқан екен. Бірі отпен күйдіресің, яғни дәрінің оты бір дәрінің күшіменен бірдей оқ қол күші емес, бір оқ салмағыменен өлтіреді. Өткірлігі жоқ дейді. Бұлары менің көңіліме нашарлар сықылды көрінеді. Себебі отпен күйдіресің дегені мылтықтың жайын білметгеннен айтылған, дәрінің уыты он, яки он бес кезден артық жерге бармай қалады. Және оқ сұық қалпында барады. Қызатұғын болса қорғасын ерімей ме?

Екінші – дәрінің күші деген де нашар сөз. Себебі садақтың оғы бір қайыс бір мүйіздің күші. Ол неге халал болады. Оны қолменен тартып барып жібереді десе, садақ орнына құшті пружинаменен тарттырып байлад қойып, соны шығарып жіберсе де өлтірер еді гой! Үшінші себебі -өткірлік жок дейді, о да нашар сөз. Себебі өткірлік дегеніңіз шапшаңдық емес пе екен. Не хайламенен шапшаң барып кесіп, яки тесіп өтсе, ол өткірлік болмас па? Қолдың құатыменен шапшаң егегеннен қырқады ғой және оқ салмағыменен ұрып жықпайды. Жанышып кетпейді, тесіп өтеді. Қатты бек нашар нәрселер де шапшаңдығынан құлатпай, яки жырмай өтіп кетеді. Бірақ мен аса малды кісі емеспін. Осы сөзді тексеріп, сұрап білініздер менің сөзімді, «Сөз қашап аласырлар» деген кітаптан табылар, бірақ ондай аң тасқа тұтып яки түсіп өлсе, онда желінбейді, себебі неден өлгені мағлұм емес. Және атқан соң, бір нәрсеге айналсан, яки және біреуін атпак болып, мылтық өктасаң да, анда өліп қалса, харам болады. Бисмилла алла ақбарды харам аңды атқанда да ғадет қылу керек. Бауыздаса, харам аңың да қаны, сөлі тиғен нәрсе намазға жарайды. Бірақ бисмилламенен бауыздалсын. Бисмилласыз бауыздалса халал аң, халал мал бәрі харам болады, бірақ бүрүн айтып жүріп, сол жолығана ұмытып кетсе, онда халал болады. Атқанда да, бауыздағанда да солай. Қаршыға менен итті жібергенде, бисмилла айтса, барғанша өлтірсе, халал деген сөз бар. Ол бізге керек те емес, оның шарттары бар.

НИГАХ (НЕКЕ) ТУРАЛЫ

Неке деген пәленшешін қызы, пәленшениң қатындыққа қабыл қылып алдым деп ерек айтып, пәленшениң баласа пәленді бай қылуга қабыл алып тидім деп ұргашы айтып, екеуі біреуіне екі күә алдында айтады. Куәлар екі ерек, яки бір ерек, екі ұргашы болады. Куәлар жас бала болмасын. Жынды яки кәпір, яки санырау, яки құл болмасын. Байы менен қатынның жақындары болса да жарайды. Бүтіп екі күә алдында ерлі-қатынды болуга разы болғандарын айтыспаса, неке дұрыс болмайды. Неке қылғанда жасы толған қыз разы болдым демесе, зорлықпенен неке қылмайды. Жасы толған қыздан өзінің экесі яки туысқан адамы сықылды жақын не ие бол тұрганы некеге разымысың деп сұрағанда үндемесе, не құлсе, дыбысы шықпайғана жыласа, ол ұнағанға қысап. Егерде ондай ер жеткен қыздан рұқсат сұрағанда, басқа жат біреу, яки жақыны тұрып жама ағайыны сұраса, онда қабыл көрдім, яки ұнадым демей болмайды.

Алла тағала бір кісіге төрт қатынды бірінің үстіне бірін алуға рұқсат берген. Олай да болса, ол аяттан соң және айтқан егерде ғаділдікпенен ұстай алмаймын деп қорықсандар бір қатын ғана ал депті. Ол аят мынау: «Егерде ғаділдік қыла алмаспын деп қауіп қылсандар бір-ақ қатын ал»¹, – деген.

¹ 4 – паре сүре әлкиси.

Және мұның соңында бір аят: «Не болмаса кәнізак сатып алып, сопы қатын қылышыз. Бұл жалғыз қатынменен кәнізак сатып алған залымдық қылмай, күнәдан сақтануға себеп болар», – деген. Әлбетте біздің казакта екі қатынға ғаділет аз. Сол себептен қазақ ғысырыз екі қатын алмаса жарайды.

ҚАТЫН ҚЫЛЫП АЛУҒА ШАРИФАТ ҚОСПАЙТЫНДАР

Кітабидан басқа кәпірлердің ұргашыларын алуға болмайды. Кітаби деген бұрынғы Таурат, Інжіл, Забур деген кітаптардың бірінің шариатыменен жүргендер. Жөйттер сықылды және өз шешесі, өгей шешесі, шешесінің шешесі қанша жоғары болса да солар харам. Және өз қызы һәм қызының қызы, баласының қызы, немересінің қызы қанша тәмен болса да бұлар харам. Және бірге туысқан ага-інісінің, апа-қарындастының қыздары ол туысқандарының шешесі басқа, әкесі бір болса да яки әкесі басқа, шешесі бір болса да, солардың қыздары, һәм қыздарының қыздары, ұлдарының қыздары қанша тәмен болса да олар харам. Және ол бірге туысқан апа-қарындастарының өзі де харам. Және қатынның шешесі қанша жоғары болса да ол да харам. Және әкесіменен туысқан қыз шешесі бөлек болса да, яки әкесі бөлек болса да сол харам. Есебі екеуі де немере болса шаригат қосады. Егерде біреу ата баласы болса, біреу немеренің баласы, яки оның да баласы болса да қоспайды. Және қатынның бұрынғы байынан тұған қыз яки өзінен шыққан соңғы тапқан қызы, яки байсыз күнінде ойнастан тапқан болса да сол қыз харам. Және ойнас болған ұргашысының тұқымы харам. Және баласының қатыны қанша тәмен болса да харам. Және баласына жас күнінде айттырған қызды баласы алмай қойса да, яки баласы өліп қалса да, яки қыз тимей қойса да харам. Бұл жоғарғы айтылған жақындықпенен болғандар сықылды. Сүт еміскенменен де сондай емшектес жақындары да харам болады. Және бірінің бірі әбиурын ұстасқан бір ерек, бір ұргашының тұқымы біріне-бірі харам. Және әбиурын ашып көріскендердің де бірінің тұқымы біріне харам. Есебі қылысқан әбиурын ұстасқан һәм әбиурын көріскең бір ерек бір ұргашының бірінің тұқымы біріне харам болады. Және осындай не жақындықпенен не сүт еміскенмен, не ұстасып көріскенменен харам.

Болғандардың екеуі де ұргашы болса, біреуін ерек қылып ойнағанда, бірі біріне харам болса, ондай екі ұргашыны бірінің үстіне бірін алғып, бір кісі қатын қылып тұруға болмайды. Біреуі өлсе, яки біреуін талақ қылып шығарса, сонда болады. Және әменгерім, жессірім деп бір жақынның қатынын байы өлген соң, яки шығарған соң ықтиярсыз зорлықпен алуға болмайды. Аята: «Халал емес сіздерге ұргашыларды мирас деп зорлықпенен алмак»¹, – деген.

1 14 – паре сүре әлниса

ЖАСЫ ТОЛМАҒАН БАЛАЛАРҒА ҚҰДА БОЛҒАН ТУРАЛЫ

Жас баланың қызы әкелері, яки үлкен әкелері екі жас баланы біріне-бірін айттырып, құда болса, сол неке болып бекітіледі. Егерде ол алмаймын десе, алмайды. Бірақ онашада күйеу қызбен жолықкан соң, яки қол ұстаған соң алмаймын десе, атаскан қалың майды түгел береді. Егерде өйтіп онаша жолықпаса, яки қол ұстамаса, қалың майдың жартысын береді. Егерде құдалықтан айырылмай тұрганда, сол екі баланың бірі өлсе, қалғаны малына мирасқор болады. Және мұндай атастырып құда болған соң, қызды шарифат жолыменен айырып алмаса, яки ер жеткен соң күйеу алмаймын дегенін анықтамаса, баладан рұқсатсыз бөтен біреуге бере алмайды. Берсе де, алған кісі біреудің қатынын зорлықпенен алған ойнас қысабында болады. Шаригатта балағаттыққа толған деп екі жасар ерекк пенен тоғыз жасар ұргашыны айтса да оның енегі ақтам болғанменен, қызы көрген болады. Және шаригатта тоғыз жасқа толған қызды маштабат дейді. Бір сақтанарлық іс тоғыз жасқа келген соң, адам өз қызын да аузынан сүйген жарамайды. Онда қатыны талақ болады деп Сопы аллаяр қазірет «Мыслыналмтқиын» деген кітabyна айтқан болатын. Фатауи Зәфир Алдиннан қарасын деген. Әкесінің балаға мейірімі түсіп, сүйдім дегені қабыл алынбайды деген.

Және кім өз қатынын менің шешем дейсің, шешемше жүресің деп үқатпасын. Онда бір құл азат қылмақ, оған халі келмесе, екі ай тұтас ораза ұстaugа керек. Оған да халі келмесе, алпыс кедейді тамактандырады. Бұл қағараттың қайсысын қылса да, қатынына жақындық қылмай тұрып өтейді. Және бала тапқан қаны тоқтамайынша, һәм етек кірінен тазарғанша байы қатынына жақындық қылу дұрыс емес.

ТАЛАҚ ҚЫЛМАҚ ТУРАЛЫ

Байы талақ қылдым деген қатын босайды. Бірақ үш хиз өтпей тұрып байы қайта алдым десе, қатында ерік жоқ. Егерде ғадеті өткен соң қайта аламын десе, онда қатын разы болса алады. Егерде үш талақ деген болса, онда ғадатын толтырып, басқа біреуге некеленіп, онан талақ болып, оның да ғадатын өткізіп, сонан соң басқа байы алса болады. Бірақ қатынын қосылмай тұрып, һәм қалың мал атамай тұрып талақ қылса, киерлік күйм береді қаліне қарай. Бай болса байша, кедей болса кедейше талақ қылғанда бір қыздан тазарған кезде, талақ қылмақ дұрыс. Қылмай тұрып, егерде біреу қол ұстаскан соң яки онаша жолықкан соң талақ қылса, ол қатыннан мал қайырып ала алмайды, һәм еш нәрсе жесірім кетті деп алғаны дұрыс болмайды. Аятта:

«Адал емес сіздерге талақ қылған қатыннан еш мал алуға»¹, – деген. Бірақ ерлі-қатын екеуі разыласып ұнатса, шарифат жолын орнына келтіре алмайтығын болдық, қатын біраз мал берсе, босасын десе, сонда мал алуға болады. Мұны кітапта халағ дейді. Бұл туралы аятта айтқан: «Егерде қауіп қылсаңыздар, алла тағаланың бүйріғын орнына келтіре алмаймыз деп, сонда разыласып айырылғандағы малды алу дұрыс»², – деген. Егерде біреу кол ұстамай, яки оңаша жолықпай тұрып қатынын талақ қылса, онда қалың малдың жартысы қатынға тиеді. Аятта: «Егер талақ қылсаныз, қосылмай тұрып қалың мал атаған болсаныз, соның жартысын бересіз қатынға»³, – деген. Талақ қылынған қатынға ғадат өткенше отырап үйі, киім, тамак беріп тұру – байына міндет. Ғадаты өткенше байы ауыл қалса, мирасқорларға міндет. Аятта: «Талақ қылған қатындарды пайдаландырмак яғни үй, киім, тамак бермек кепрек. Ғадаты өткенше»⁴, – деген. Талақ қылған қатын, яки байы өлген қатын ғадаты өтпей тұрып тие алмайды.

ҒАДАТ КҮТУ ТУРАЛЫ

Егерде буаз қатынның байы өлсе, яки талақ болса, баласын таппай тұрып, байға тие алмайды. Байы өлген қатынның ғадаты төрт ай он күн. Талақ қылынған қатынның ғадаты үш хзыр (қыс) көріп, тазарған соң тиеді. Ондай ғадат күтіп отырган қатынды мен сені аламын деп уәде қылған жарамайды. Аятта: «Біржолата аламын деп уәде қылмаңыз, ғадаты толмай тұрып»⁵, – деген. Бірақ амалдан ишаратын сөзбенен алатынын білдіруге ғана рұқсат бар.

Аятта: «Күнә болмас сіздерге де ғадат үстінде қатындарға ишарат сөзбенен ғана алыңыз білдіруге»⁶, – деген. Мысалы, мен де бір қатын алғалы жүр едім, яки сендей қатын жолықса кім алмас деген сыйылды. Ондай амал сөзбенен білгізген обал болмайды.

ҚАТЫНҒА НАПАҚА БЕРУ ТУРАЛЫ

Қатыннына тұрар үй, киер киім, ішерлік тамак һәм бір қызметкер жалдан беру байына міндет. Ол уәжіп болады. Бай болса байша, кедей болса кедейше хал ахуалына қарай, егерде біреу қатынын нәпақасыз алты айдан артық қалдырып кетсе, ол қатын бөтен біреуге тиіп кетуге ерікті болады. Бұхараның

¹ 2 – паре сүре баҳира.

² 2 – паре сүре иқарт.

³ 2 – паре сүре иқарт.

⁴ 2 – паре сүре иқарт.

⁵ 2 – паре сүре баҳира.

⁶ 2 – паре сүре баҳира.

ғалымдары халықтың қатынына жақсы қарамай, хайуан есебінде көргендігінен неке қылғанда төрт нәрсені шарт қылып қояды. Әуелі біреу қатынын ықтиярыз түрған жерінен алып кетемін десе, қатын босап қаламын десе, ерікті болсын. Екінші алты айдан артық нәпақасыз қалдыrsa, үшінші қатын разы болмай үстіне қатын алса. Төртінші – ұрып-соғып бір жерін кем қылса, яки сындыrsa, бұл төртеуіне де қатын болмаймын десе, ерікті болсын деп соған байы разы болса, неке қылады.

ҚАТЫНҒА ЖАРАМАҒАН КІСІЛЕР ҢӘМ БУАЗДЫҚТЫҢ МЕЗГІЛІ

Біреудің еркектігі жоқ болып қатынына жарамаса, бір жыл күттіреді де, жазылмаса қатынын босатады, қатынның тиесілі малын өзіне беріп, егерде ерек жарадым деп, үргашы жарамадың десе, ол қатын қыздықтан бұзылған қатын болса, байына ант айтқыздырады. Ант етпесе босатады. Ондай байы жарамаған қатынға байы оңаша қосылған болса, қатынға жатуға жарамаса да, қалың мал түгел беріледі. Егер оңаша жолықпаған болса, жарты қалың мал беріледі. Ені пішілген кісіні де бір жыл күттіреді. Себебі малда да болады ғой пішілсе де қайта жарауга мүмкін. Егер жарамаса, қатынды босатады. Қамшысы біржолата кесілген кісінің қатыны қазір босайды. Біреу шыққан қатыннан бала дауласа, яки қатын бұл баласын сенен бітті деп дауласса, яки сенің балаңмын, шешемді шығарғандаған буаз болып кеткен деп мирас дауласа, буаздықтың азы алты ай, көбі екі жыл, анық дерегі тоғыз ай болады.

АТА-АНАНЫҢ ХАҚЫ

Ата-ананың хакы еш бір ғибадаттан соң ескерілмесін, оларды ренжіткен кісіге алла тағала разы болмайды. Бірақ шариғатқа қарсы орындарда ренжиді деп шариғаттан шыға алмайсын, олай да болса сонда да әдеппенен, жылы сөзбенен жауап қайырасыз. Аятта айтылған: «Ата-анаңызға жақсылық қылының. Егер біреуі яки екеуі де сіздің қасынызда қартайса, оларға аф дегендей зиян қылмаңыз. Ңәм ақырманың. Не сөйлесеніз жақсы, майда сөйлеміңіз»¹, – деген және пайғамбарымыз айтқан: «Сенің өзің де, малың да әкен үшін», – деген. Сол себептен біреу әкесін асырамаса, әкесі оның малын, киім, тамағын да сұраусыз сатып жіберуге, шариғат рұқсат қылады. Бірақ үйін, қыстауын, ерін сата алмайды. Шешесі малын еріксіз сата алмайды. Бірақ шариғат еріксіз асыратады. Онан баласы құтылмайды.

¹ 15 – паре сүре асира.

САУДА ТУРАЛЫ

Біреуден біреу несиеге мал алса, анықтап жазып алу керек.

Аятта: «Ей, мұсылмандар, қашан несиеге мал алсаңыздар бір белгілі уақыт айтып жазып қойыңыз, бек дұрыс жазуменен»¹, – деген. Мұндай несиеге алғанда, анықты уақыт айтыспаса, жарамайды. Күзем уақыты, пішен уақыты, қырман басқанда, соғым сойғанда дегендейлер болмайды. Себебі олар кейде ерте, кейде кеш болады. Анық дәл айды айту керек. Яки құрбан, ораза, бокырау, мәрт деген сықылды. Анықты уақыт керек және ешқашан өсімге сатып, өсім алған жарамайды. Аятта: «Өсім алғандар қияметте тұра алmas, бірақ тұрады олар жын буған кісідей болып», – делінген. Өсім алғандар қияметте қарнын көтере алмай жүргенін жанның бәрі білер. Оның өсім жегенін», – деген. Және таразы менен кезден жеген туралы, – деген сүрепде де бек қатты азап көреді деп айтады. Тафсірден қарағандарың білерсіз және екі кісі серік болып сауда қылғанда біріне бірі қиянат қылмай жүрсе бек жақсы. Егер қиянат қылса, бек жаман болады. Пайғамбарымыз айтқан: «Алла тағала айтты мен екі серік бір-біріне қиянат қылмай жүрсе, үшінші болып жәрдем қылармын. Егерде қиянат қылса, олардан безермін», – деген. Және несиеге мал алған кісі, әлбетте төлемерін деп көңілін анық бекітіп жүргені жақсы. Пайғамбарымыздың хадисі: «Кімде кім борыштанып, оны шын төлемекке ниет қылса, оған бір періште күзетші болып, оны бәлелерден күзетіп, һәм жама қашан борышынан құтылғанша дұғаға болып тұрап», – деген. Несие сатқанның көп шарттары бар. Орнын тауып істелмесе, көбі күнә болып келетүғыны бар. Және дау-жанжал бола береді. Онан да мүмкін болса, қолма-қол соттан артығы жоқ. Және біреу сатқан нәрсесін қайтар десе, қайтарған сауап. Және сатқан нәрсенің мінін, ғайыбын, жасырған қатты күнә.

БОС БЕРГЕН ҢӘМ ҚАРЫЗ БЕРГЕН НӘРСЕНИҢ ЖАЙЫ

Қарызға берген нәрсеге күн кесіп берген жарамайды. Себебі қай кезде иесіне керек болса, иесіне беру керек. Бірақ берген кісі орынсыз уақытта қызып, зиян келтірмек үшін қайтып сұраса, саяабы да жоқ болып және күнәшар болады. Біреуге біреу босқа сыйлап бір нәрсе берсе, кітапта оны набе дейді. Егер бишарага берсе, ол садақа болады. Бұл набані шариғат жолыменен қазыға жүгініп, жолын тауып алmasа, қайтып ала алмайды. Егерде садақалап пакырға берсе, тіпті қайтпайды. Алған кісі менен берген кісінің бірі өлсे және алған кісі ол нәрсеге өзінен айрылмастай бояу, яки семіздік сыйылды нәрсе қосса, яки сыйлап берген нәрсенің көзі жоғалса, яки берген кезде бірі-біріне ерлі-қатын болса, яки бірін еркек, бірін ұрғашы қылып ойнаған-

¹ 2 – паре сүре бықра.

да неке қоспайтұғын жақын болса, яки оның орнына аз да болса бір нәрсе берген болса, мұндайлардың бәріне де қайтып ала алмайды. Және бөлінбейтүғын нәрсенің жартысын садақа қылған дұрыс болмайды.

ПАЙДАСЫН КӨРУГЕ БЕРГЕН НӘРСЕ ТУРАЛЫ

Аттың майын берген балтаны ұстай тұр, ыдысқа құя тұр деген сыйылдыларды кітапта гарна дейді. Мұндай берген нәрсенің иесі қай кездे аламын десе алады. Бірақ күн кесіп берген болса, онан бұрын алғаны мәкру болады. Ұағдадан тайған үшін ондай нәрсені алуға болмай тұрғанда ала алмайды. Мысалы, бір сауытты берейін десе, керосинді құярлық ыдыс оқ болса, ыдыс тапқанша алмайды. Ондай майын мінген яки ұстаған нәрсені алған кісі біреуге жалдап, сонда көзі жоғалса яки бүлінсе, төлейді. Майын мінген көлік гарыда артатұғын көлік болса артады, мінетүғын болса мінеді. Егерде өлшеуден артық жүк салып, яки өлшеусіз жүріп зорықтырып, яки мертіктірсе, төлейді. Яки өз малындей күтпей жауыр қылса, яки арықтан өлтірсе, яки қарамай жоғалса, төлейді. Егерде бәрісін де бергенде пәлендей іс қыл, яки пәлен жерге ғана барып кел деп берген болса, соナン асырса, төлейді. Егерде ондай артық қылмай өз малындей көріп жүргенде сактанды болмайтұғын бір қазага кез болса, оны төлемейді. Және ондай пайдасы көруге алған нәрсе мінген малды байдың өзі қолына бермей қатын баласына, яки анық жалдаулы малшысына, яки сатып алған құлына берсе, өз құлына бергенменен бір есеп, бірақ меруерт, маржан, ақша сыйылды қымбатты нәрселерді өз қолына бермей өзгелерге беріп, соナン жоғалса, яки бүлінсе төлейді. Егін салуға берген жерді егінін алмай тұрып ала алмайды. Аманатпенен тартып алған нәрсені өз қолына бермесе, бермегенге есеп болады.

АМАНАТ ТУРАЛЫ

Аманатты өзінің жакын баласы, яки сенімді жалдаған малшысынан басқа жерге сактап, соナン жоғалса, яки бүлінсе сақтаған кісі төлейді. Егерде өзі үйіне қойса, өрттен яки судан дегендей қауіп болған соң бөтен жерге қойған болса, онда төлемейді. Аманатты иесі сұрағанда бермей қалса, яки алғаным жоқ деп танып қалса, яки өзі малына, яки бір нәрсесіне қосып жіберіп айырып ала алмайтұғын болып қалса, яки киім болса киіп тоздыrsa, ат болса мініп арықтатса, өлтірсе яки иесі қойма деп тапсырған орынга қойып бүлдірсе яки жоғалса төлейді. Егерде аманат алған кісінің бір себеппенен өзі бір нәрсесіне қосылып кетіп, аманат берілген нәрсе кеміп қалса, яки жоғалса төлеу жок. Егерде ондай қосылып кеткен нәрсе жоғалса, зияны екеуіне бірдей болінеді. Бүлінгендеге екеуіне бірдей. Мысалы, сұтке сұт қосылып кетіп төгілсе дегендей. Егерде екі кісі, яки көп кісі бір нәрсені біреуеге аманат қой-

ып, қайсымыз келсек те бер демесе, біреуі келіп сұраса, берілмейді. Егерде беріп жіберсе, қалғандары аманатты сақтаған кісіден даулайды. Алған жолдасын тауып мойнына салмаса, төлеуге міндепті болады.

ТАРТЫП АЛҒАН НӘРСЕ ТУРАЛЫ

Тартып алған нәрсені иесін разы қылмай тұрып пайдалануға жарамайды, бір қойды тартып алып сойса, төлемей тұрып жеуге болмайды. Тартып алынған нәрсе бөлінбесе, өзін қайтарады. Тартып алған нәрсе бүлінсе, яки жоғалса тартып алған кездегі бағасын төлейді. Өзі әдей жоғалтса да, яки басқа бір себеппен жоғальп, яки бүлінсе де төлейді. Егерде біреудің алтын, күміс сықылды нәрселерін тартып алып, сауыт жасап қойса иесі өзі алады да, сауыт болғандығаны еш нәрсе төлемейді. Егерде киімді тартып алып, тоздырып жыртылса, төлеуін алса да жыртылғанын төлтесе де иесі ерікті болады. Бірақ жыртығы бек азырақ болса, бір жыртықтың бағасын төледеді. Тартып алған нәрседен бір артықтық шықса, мысалы, семірген һәм бала тапқан, сұт, жұн шыққан сықылды сондайларын тартып алған кісі өз малындағы күтпегендіктен жоғалтып кемітсе, төлейді. Ғұрыптан асырып іс қылса, егерде ондай қылмай басқа бір себеппен артықтары кетсе, жоғалтса төлемейді. Бірақ сұраганда берсей қалып артынан жоғалтса төлейді. Біреу бір мұсылманның бал арасын төксе, шошқасын (мұсылманды шошка бола ма!) өлтірсе яки бір аң қамаған жердің есігін ашып жіберіп, аң қашып кетсе, онда төлемейді. Егерде ойын нәрселерін бүлдірсе, төлемейді. Мысалы, домбырасын сындырган сықылдылар. Біреу бір кісіні жазықсыз ұлыққа шағып зиян келтірсе, оны төлейді. Бірақ өзіне зияны тиген соң, яки залым кісі болған соң тыйылсын деп шағыстырыса, онда төлемейді.

ТҮЗЕТКЕН ЖЕР ҢӘМ ЕГІН, ПІШЕН СҰҒАРАТҰҒЫН СУЛАР

Бір бос жерді біреу түзетіп ағаш ексе, егін салса, яки шөп шығарып пішендік қылса, сол кісі ие болады. Және ұлықтар тимеген бір сусыз жерден құдық қазып су шығарса, төрт жағынан да қырық кезден жерге ие болады. Егерде бұлақ ағызыса, бес жұз кезден жерге ие болады. Және ыдыска қүюлө су болмаса әрбір судан адамдардың үлес еншісі бар. Ағын өзен сүйнан арық алып егін салуға, пішендік салуға әркім-ақ ерікті болады. Бірақ ондай қылғанды өзге біреулерге зиян болатұғын болса, олардан рұқсатсыз қазбайды. Мысалы, басқалар арық алса, төменгілерге зиян болатұғын болса, онда арық қазбайды. Ңәм ұлықтар қаздыrmайды. Ондай көп халықтың үстінен өтіп ағатұғын өзенде әуелі аяқтағылар пайдаланып, соナン жоғары қарай пайдаланады. Мұндай суға сен көп, мен аз алдым деп дауласса, егіндік

пішендіктің көптігіне қарай су болып алады. Жоғарғыларға тәменгілер суды байлатпаса ерікті болады. Бірақ араздасып, өз үлесін алса, тәменгілерге зиян болмаса, сонда ғана алады. Және көптен рұксатсыз ешкім ондай өзен судын арнасын кеңейтіп, яки тарылтып өзгертуге жол жоқ.

АҚЫ АЛМАҚ БОП ЖАЛДАҒАН ЯКИ МАЙЛАҒАН ТУРАЛЫ

Біреу бір нәрсенің майына, яки пайдаланғанына ақы алса, оны кітапта ажара дейді. Мұндайларды көбінесе күн кесіп анықтау керек. Бір жыл яки бір ай, яки бір күн деген сыйылды. Бірақ жер менен салулы үйге, қорага үш жылдан артыққа жалдаған дұрыс емес. Және кейбір нәрселер болады, анықтап алмаса болмайды. Мысалы, мына бір нәрсені пәлен жерге жеткіз. Яки мына нәрсені пәлендей киім қылып тік деген сыйылды. Ондай жалдаған нәрсені басында ақынды бұрын беремін демесе, бітіріп болмай ақы ала алмайды. Бірақ айтқанындаған соң ақы бермей, кете алмайды. Егерде жалдағаны пәтер, үй болса, босатып бергесін кірмей тұрса да ақы аламын десе, алады. Және киім тік, кірпіш құйып бір һәм наң салып бер деген сыйылдылар. Бітіріп берген соң ақы алады. Егерде біреуге өзің істеп бер, өзгеге істеппе деп бір нәрсе, оны өзге біреуге істептіп бүлінсе, яки жоғалса төлейді. Егерде кімге істетсөн де деп берген болса, онда істеушінің өз себебіне баска бір себеппенен жоғалса, төлемейді. Біреуге пәлен жердегі пәлендей пұт нәрсені, яки пәлендей кісілерді жеткіз десе, ол барғанша ол нәрсенің, яки кісінің жартысы яки біразы жоғалса, қалғанын алып келсе, жалданған ақысы пұт басына, яки кісі басына неден келсе, алып келгеніне есептеп ақы алады. Жоқ болғаны үшін ақы алмайды. Егерде біреу бір хатты, яки азықты пәлен шаһардағы яки ауылдағы кісіге тапсыр деп жалдаса, ол кісі барып тапсыр деген кісі өліп қалып, яки кетіп қалған соң, тапсыра алмай қайта алып келсе, ол туралы ешбір ақы ала алмайды.

Майлаған көлікке пәлендей пұт астық салмақ болып, онан артық салып өлтірсе, кесімді бағасын төлейді. Және ескеру керек, қай түрде болса да әйтеуір бір нәрсе аларсың деп алдаған жарамайды. Себебі арты дау боллады. Мұндай іске даулы бола қалса, ғұрыпта не ақылық нәрсе болса, соны береді. Күнә істерге жалдағанда, жалдағанда дұрыс емес. Өлең айтып, ойын ойнағанға жалданған сыйылдылар. Айлап яки жылдан жалданған қызметкер һәм малшылардың баққан мал, қылған істерінің жоғалып, яки бүлінгенін ғұрыптан асырып іс қылса төлейді. Болмаса төлемейді. Мысалы, мал айдайтұғын қамшы шыбықтан басқа нәрсеменен ұрып өлтірсе яки көзін шығарса, яки айдағаннан басқа ашууланып ұрып, кемітсе ондайда төлейді. Әншнейін қайырғанда, яки судан қақғанда, яки мініп жургенде жазым болып өлсө

немесе жоғалса төлемейді. Ондай айлап яки жылдам жалданғандар қызмет қылмаған құнғе де ақы алады. Бірақ өзіне тапсырылған істі әдейі қылмай қойса ондай құндері есепке кірмейді. Және бір жалданған нәрсенің гайыбы міні білінсе, оны қайтарылады. Бірақ шығынсыз, бейнетсіз түзетуге мүмкін болса, онда қайтармай түзетіп алады. Бір жалдаған нәрсе екеуінің біріне зияны шығатуғын болса, мысалы, біреу ауырган тісімді суырып таста деп жалдаса, онан соң суырмай тұрып тісі жазылса, сау тісті суыратуғын болған соң, ондайды қайтарысады. Біреу бір жаққа бармақшы болып бір көлік жалдап алса, артынан бармайтұғын болып қалса, ол қайтарылады. Егерде иесі бір жаққа барамын деп жалдап, бармаған соң қайтып сұраса, онда алған кісі разы болмаса, қайтарылмайды. Бірақ көлік иесін ауру болған сықылды лажсыз бара алмай қалған болса, онда қайтарылады. Егерде жалдаушы менен жалдап алушының бірі өлсे, олардың өздері үшін болған жалдау болса, кай жалдау болса да қайтарылады. Егерде біреудің үйіне біреу зорлықпенен кіріп отыrsa, үй иесі қолым жетсе сенен пәтер ақша аламын десе оған болмай отыrsa, құнінде үй иесі пәтер ақша төледегі. Айтқанда шықпағаны пәтер төлеуге разы болғанға қысап болады. Пәлен уақытта пәлендей іске жалдаймын демек дұрыс болады. Мысалы, үйімді келер айдан бастап пәтерге береңін деген сықылды, жерімді егін егуге дегендегі бір нәрсені істеп беріп, ақы алмақ болған кісі ақысын бергенше, ол нәрсені бермей тұруға болады. Егерде ол нәрсеге өзінен нәрсе қосқан болса, бояу болса да, егер сөйтіп ана кісі ақысын бермеген соң, ұстап тұрган жоғалса ақы да жоқ, төлеу де жоқ. Егер біреу хамал яғни жаяу жүк тасуға жалданса, ол жүкті ақысы үшін ұстап тұра алмайды. Себебі өзінен қосқан еш нәрсе жоқ болған соң бір кісіге жалданбай, әркімге іс қылып беріп тұрган тігінші, бояушы, ұста сықылданғандарға істеп бер деген нәрсе ол ұстаның өзі себеп болмай басқа бір себеппенен бүлінсе яки жоғалса оны төлемейді. Басында төлемескес серт қылышса да, бірақ ғұрыптан артық қылған өз ісінен бүлінсе, төлейді.

АДАМНЫҢ КҮН БАҒАСЫ ҢӘМ ӘРБІР МУШЕНИҢ ҚҰНЫ

Адам өлтірмек бес түрлі болады. Әдейі өлтірген әдейіге ұқсаған. Қата өлтірғен, қатаға ұқсаған, һәм бір себеппенен өлген. Әдейі өлтірген олардың қаруменен өлтірғен. Мысалы, мылтық, тас, пышақ сықылды қаруменен әдейі өлтіргеннің жазасына шаригатта қысас қылып өлтірушінің өзін өлтіреді, оған құн алмайды. Әдейіге ұқсаған өлтірү көбінесе кісі өлмей қалатуғын қаруменен әдейілеп ұрса, буйтіп өлтірген кісі бір құл азат қылады. Оған қүші жетпесе, екі ай тұтас ораза тұтады. Және ауыр құн тартады. Ауыр құн деген жүз түйе, жиырма бес тайлакша, жиырма бес құнан інген, жиырма

бес дөнежін, жиырма бес бесті інген түйе болады. Егерде қате өлтірсе, женіл құн тартады. Женіл құн деген жұз түйені бес ессе қылып төртеуі жоғарғы айтылғандай түйелерден жиырмадан беріп, қалған жиырмасы ерекк тайлак болады. Қате өлтірген кісі де бір құл азат қылады. Оған халі келмесе, екі ай тұтас ораза тұтады. Бұл қата өлтірген деген екі түрлі: бірі – максытты өзге бір нәрсені өлтірмек болып, қатадан адамды алған сыйқылдылар. Және бірі – нысанага атқанда адамға тиіп өлген сыйқылдылар болады. Енді қатаға үқсаған өлтіру дегеннің мысалы: біреу үйықтап кетіп, бір кісінің үстінен жығылып сол кісі сонаң өлсө, бұған да қатанаң құнын тартады. Իәм құл азат, яки екі ай ораза тұтады. Енді бір себеппенен өлтірілген дегеннің мысалы: біреу өзінікі емес бір жерден бір құдық қазып, соған бір кісі жығылып өлсө, яки бір өлген тас түргызып яки бір нәрсе қалап қойып сол біреудің үстінен құлап, содан өлсө, бұған да қатанаң құнын тартады. Бірақ бұған құл азат, яки ораза тұту жоқ.

Ұргашыға еркектің құннының жартысы беріледі. Екі кісіні бірақ әдей өлтіруге жарапалап, ол арада өлмей, төсекте жатып көптен соң өлсө де, қысас қылып жарапалаушының өзін өлтіреді. Әдей өлтірілген кісінің иесі қысас қылмай құн алса, өлтіруші қысастан құтылады. Түгел құн берілетұғын нәрсeler: адам өлтірсе, қамшысын кессе, мұрнын кесіп алса, тілін кессе, ауырғаннан афлі кетсе, сакалы яки шашын қайта шықпайтұғын қылып жоғалтса, екі қас бірдей жоғалса, денеде екі екіден біткен нәрсенің қайсысы болса да екеуі бірдей жоғалса, түгел құн береді. Олардың біреуін кетірсе, жарты құн төлейді. Екі кірпік бірден жоғалса да түгел құн береді. Бірақ бір жақ кірпігі жоғалса, құнның төрттен бірін төлейді. Қол-аяқтың әрбір саусағының құны құнның оннан бірі. Үш буынды саусақтың бір буынының құны түгел бір саусақтың үштен бірі. Екі буында бас бармақтың бір буынының құны бір саусақтың жарты құны болады. Қай тіс болса да бес түйе. Бір мүшениң ұргандықтан үзіліп қалмаса да пайдасы кетсе, сол мүшениң түгел құннын тартады. Мысалы, бір қолды ұстап тұрып пайдаланудан біржола кем қылса, жарты құн тартады. Бастың жарылғаны ми капқа жетсе яки қарынға жеткен жара болса, бұтін бір құнның үштен бірі. Бастың сүйегі сынып орнынан кетсе, бұтін құнның оннан бірі. Және оннан бірдің жартысы яки үлкенді-кішілі он бес түйе. Екі сүйек сынса қозғалмаса бүтін құнның оннан бірі.

Егерде сүйек көрініп тұрса, бұтін құнның жиырмадан бірі, бұлардан басқа бастың алты түрлі жарығы тері жыртылған қан көрінсе де ақпаған, қан акқан құйқаны тілсе етін де, кессе сүйекке жабысқан жерге шейін барса, бұларға хұқімет ғадыл уәілп. Бұл хұқімет ғадыл деген. Сол жаралы кісіні құл есепті қылып баға қойып, онан соң жарасыменен және баға қойып, сол екі бағаның бірінен-бірінің артығын есеп қылады. Мысалы, жарасыз құнінде

жүзге баға қойса, жаралы күніндегі бағасы тоқсан болса, артығы он болады. Бұл бүтін құнның оннан бірі болады.

Жас бала жынды кісі, яки ақылынан адасқан, яки мас бұлардың өлтір-генінде туысқаны құн тартады. Егер буаз қатынды ұрган соң өлі бала тааста-са, бес жұз дәрham береді. Дәрhamның оны жеті мыскал күміс, егер тірі бала таастап, артынан бала өлсе, түгел құн береді. Егерде өлі бала таастап, қатын-ның өзі де өлсе, түгел қатын құны һәм бес жұз дәрham тартады. Егер қатын өлген соң, өлі бала түссе, онда жалғыз-ақ қатын құнын тартады, егер қатын өлген соң, тірі бала туып о да өлсе, екеуіне де құн тартады. Түсken баланың шаш, тырнақ сыйылды суреттері білінсе болғаны. Жоғарғы бес жұз дәрham деген бүтін құнның жиырмадан бірі болады.

Мініп келе жатқан көліктің басып бұлдірген нәрсесін мінген кісі төлей-ді. Және тістеген һәм алдыңғы аяғыменен бұлдірген нәрсені төлемейді. Ол көлік сиіп, яки тезек тастағаннан бір нәрсе бүлінсе төлемейді. Көлікті айдан салған кісі алды-арты аяқтарының бұлдірген нәрселерін төлемейді. Жетектеген кісі артқы аяғының бұлдіргенін төлемейді, алдыңғысын төлемейді.

Екі атты кісі біріне-бірі қактығып екеуі де өлсе, екеуіне де туыскандары құн тартады. Біреуінің қорасының бір жері құлағалы тұрса, маңындағылар, яки біреу мынаны түзет, әйтпесе құлат бір нәрсені бүлдіреп десе, соған күә бар болса, ол қора иесі қолынан келе тұрып түзетпесе, сол қабырганың құлап бұлдірген нәрсесін төлемейді. Егерде бір махалада бір адам өлтірілген, әлгімен табылса кім өлтіргені білінбесе, сол махалада елу кісі күман ұстайды да, олар біз өлтіргеніміз жоқ деп ант берген соң, сол махала құн тартады. Егер өлтірілген белгі жоқ болса, онда ант та алынбайды. Құн да жоқ. Мұрны, аузы, көтінен қан аққан өлтірілгенге есеп емес. Көзі менен құлағынан қан ақса, өлтірілгенге есеп.

ТЕГІН ТАРАТЫЛАДЫ!